

ՄԱՐ–Ի ՆՈՐԱՀԱՅՏ ՀՈՒՇԵՐԸ

Մաս երրորդ: Գործունեությունը Հալեպում և ձերբակալությունը Կիլիկիա անցնելու ճանապարհին*

Բանալի բառեր – Մար, ՀՅ Դաշնակցություն, Գրիգոր Մարյան, Ասատուր Ալթունյան, Օսնիկ Մազլումյան, Մկրտիչ Հատիկյան, Քերովբե Քեշիշյան, Արմենակ Նազարեթյան, Հալեպ, Չեռնոգորիա, Քիլիս, Այնթապ, Մարաշ:

Միքայել Տեր-Մարտիրոսյանի հուշերի երրորդ մասը ներկայացնում է նրա գաղտնի գործունեությունը Հալեպում, որտեղ դաշնակցական գործիչը նախապատրաստվում էր իր երազանքի իրականացմանը՝ Կիլիկիա մուտք գործելուն:

Մար-ի համար կարևոր էր այն հանգամանքը, որ գործածելով «ֆոնոգրաֆ» կոչվող երաժշտական գործիք-մեքենան, հնարավորություն ուներ լինել ցանկացած վայրում, հանդիպել ցանկացած անձնավորության հետ՝ չառաջացնելով ոստիկանության կասկածները: Մար-ն իր հուշերում շեշտում է այն հանգամանքը, որ Հալեպում և մյուս վայրերում որպես կուսակցական գործիչ հեղինակություն ձեռք բերելու գրավականներից մեկն այն էր, որ ինքը ֆինանսապես անկախ էր: Նա երբեք տեղական կոմիտեներից գումար չխնդրեց, որով ամրապնդեց իր դիրքերը և վստահություն ձեռք բերեց նրանց մոտ:

Մար-ի հուշերում ամենայն մանրամասնությամբ ներկայացվում է ՀՅ Դաշնակցության գործունեությունը Հալեպում 19-րդ դարի վերջերին: Հնչակյանները խորը ճգնաժամի մեջ էին, և ժամանակին այդ կուսակցությանը հարած գործույթ տարրերը նոր ուղիներ էին փնտրում՝ ցանկություն հայտնելով համագործակցել ՀՅ Դաշնակցության հետ: ՀՅԴ Հալեպի կոմիտեի ակտիվ անդամների թվում էր Օսնիկ Մազլումյանը, որ հետագայում հիմնում է Հալեպի «Բարոն» հոթելը: Նրա այցելուներն են եղել ժամանակի նշանավոր անձինք, որոնց թվում՝ Ագաթա Քրիստին: Իսկ 1915 թ. օսմանյան խորհրդարանի պատգամավորներ Գրիգոր Զոհրապը և Վարդգեսը հենց այս հյուրանոցից են շարունակել իրենց մահերթը և դավադրաբար սպանվել Եղեսիա (Ուրֆա) քաղաքի մոտակայքում:

Ֆոնոգրաֆի միջոցով փող աշխատելու պատրվակը հնարավորություն է տալիս Մար-ին տարբեր ծանոթություններ հաստատել ոչ միայն օսմանյան պաշտոնյաների, այլև օտարերկրացիների հետ: Սակայն Հալեպը դաշնակցական գործչին այդքան էլ չէր գրավում, քանի որ նրա նպատակը Զեյթունն էր և ողջ Կիլիկիան: Բայց Մար-ը չէր կարող ուղղակիորեն գնալ Զեյթուն, ինչը կարող էր բացահայտել նրա իրական նպատակները, ուստի ստիպված էր կանգ առնել ճանապարհին գտնվող քաղաքներում՝ դրանով ցույց տալով, որ իր համար գլխավորը գումար վաստակելն է:

* Ընդունվել է տպագրության 11.03. 2016

Թվում էր, թե ամեն ինչ ընթանում է իր հունով. ՀՅ Դաշնակցությունն ամրացնում էր իր կառույցները և հետևողականորեն տարածում սեփական ազդեցությունը: Սակայն տեղի է ունենում անդամալի մի ողբերգություն: Նախկին հնչակյան Տիգրան Տոնապետյանը, որին ՀՅԴ մեկ այլ անդամ՝ Մկրտիչ Հատիկյանը, սկզբում անզգուշաբար հայտնել էր Մար-ի առաքելության նպատակը, պահանջում է, որ ՀՅ Դաշնակցությունը դադարեցնի իր գործունեությունը Կիլիկիայում: Հնչակյանները Կիլիկիան համարում էին բացառապես իրենց կուսակցության գործունեության վայր և կտրականապես դեմ էին, որ ՀՅ Դաշնակցությունն իր կառույցները հիմներ այնտեղ:

Մար-ը անուշադրության է մատնում Ս. Տոնապետյանի սպառնալիքները և շարունակում իր գործունեությունը: 1899 թ. մայիսի 5-ին նա Հալեպից ուղղվում է Քիլիս, որտեղ մնում է 15 օր: Այստեղ Մար-ը տեղեկանում է իր հնարավոր ձեռքակալության մասին, սակայն հրաժարվում է լքել երկիրը: Նա համոզված էր, որ նույնիսկ կալանավորվելու դեպքում իր բուլղարահպատակ լինելը թույլ կտա ազատվել, որովհետև Օսմանյան կայսրությունն իրավունք չունեի քրեական պատասխանատվության ենթարկելու եվրոպացուն, այլ պարտավոր էր հանձնել կամ տվյալ երկրի, կամ էլ այլ եվրոպական տերության դիվանագիտական ներկայացուցչին: Մար-ը հաշվի չէր առել այն հանգամանքը, որ այդ ժամանակ Բուլղարիան դեռևս վասալական կախման մեջ էր գտնվում Օսմանյան կայսրությունից:

1899 թ. մայիսի 21-ին Մար-ը Քիլիսից հասնում է Այնթապ, որտեղ մնում է մեկ ամիս: Տեղի ՀՅԴ կոմիտեի անդամներից Գրիգոր Թավուզյանը կապ է հաստատում նրա հետ և ներկայացնում կատարված աշխատանքները: Այնթապի հայությունն աչքի էր ընկնում իր կրթական բարձր մակարդակով, որով դյուրին էր դարձնում ՀՅԴ գործունեությունը: Մար-ը գտնում էր, որ որոշ աշխատանք տանելու դեպքում Այնթապը կարող է կարևոր դեր խաղալ Կիլիկիայում ազատագրական շարժման ծավալման գործում:

1899 թ. հունիսի 20-ին Այնթապում թուրքական ոստիկանությունը ձերբակալում է Մար-ին: Հետագայում պարզվում են նրա ձերբակալության պատճառները: Արդեն վերը հիշատակված Ս. Տոնապետյանը դիմել էր Հնչակյան կենտրոնին՝ տեղեկացնելով դաշնակցականների Կիլիկիա մտնելու մասին: Իր հերթին՝ Կենտրոնի ուղարկած նամակներն ընկել էին օսմանյան իշխանությունների ձեռքը և պատճառ էին դարձել ոչ միայն Մար-ի, այլև այլ անձանց ձերբակալությունների համար: Կրկնվում էր հայ ազատամարտի տարբեր հանգրվաններում բազմիցս դրսևորված նույն օրինաչափությունը՝ ձախողված և ՀՅԴ-ի հանդեպ նախանձով լցված հնչակյանների պատճառով հերթական դաշնակցական գործչի ձերբակալությունը:

Սակայն նախաքննության ընթացքում ոստիկանությունը չի կարողանում ապացուցել Մար-ի հայ և ռուսահպատակ լինելը: Ի վերջո նրան Այնթապից ուղարկում են Մարաշ, որտեղ պետք է կատարվեր հետազոտությունը: Մարաշում ևս չի հաջողվում հաստատել Մար-ին ներկայացված մեղադրանքները: Մար-ը պահանջում է, որ հրավիրեն Մարաշի ֆրանսիական հյուպատոսին, սակայն նրա պահանջը մերժվում է: Ինքնին հասկանալի է, որ օսմանյան իշխանությունները չէին ցանկանում, որպեսզի իրենց ձեռքն ընկած հայ հեղափոխականն ազատվի:

Հուշերը տպագրվում են ուղղագրական և կետադրական որոշ շտկումներով ու ոճի պահպանմամբ: Մեր միջամտությունները կատարվել են ուղղագրի փակագծերով: Շեղատառ ծանոթագրությունները Մ. Տեր-Մարտիրոսյանին են:

*Պապրասարեցին՝
պապրմ. գիր. թեկնածու Ռուբեն Հ. Գասպարյանը
և պապրմ. գիր. դոկտոր Ռուբեն Օ. Սահակյանը*

LATTER-DAY MEMORIES OF MAR

Part Three: Activity in Syria and arrest when attempting to move to Cilicia

Prepared by Ruben H. Gasparyan and Ruben O. Sahakyan

Keywords – Mar, AR Dashnaktsutyun, Grigor Msrlyan, Khachatur Altunyan, Onnik Mazlumian, Mkrtich Hatikyan, Kerovbe Keshishian, Armenak Nazaretyan, Aleppo, Chernogorie, Kilis, Ayntab, Marash

НОВОЯВЛЕННЫЕ ВОСПОМИНАНИЯ МАР-А

Часть третья: Деятельность в Сирии и арест при попытке перехода в Киликию

Подготовили Рубен Х. Гаспарян и Рубен О. Саакян

Ключевые слова – Мар, АР Дашнакцутюн, Григор Мсрлян, Асатур Алтунян, Онник Мазлумян, Мкртич Атикян, Керовбе Кешишян, Арменак Назаретян, Алеппо, Черногорье, Килис, Айнтаб, Мараш

* * *

Ալեքսանդրեանը թողնելով՝ ճանապարհը մեզ կամաց-կամաց հանում է լեռների վրա: Սև լեռան վերջավորություններն են հանգույցներ կազմում դեպի Լիբանան տանող լեռների հետ: Այդ բարձրությունների մեջ է ընկած Բելյան գավառական քաղաքը, որի բնակչությունը թրքախոս հայերից է կազմված: Այնուհետև դեպի Հալեպ ընկած վայրերը արաբական են, ժողովուրդը խոսում է ու հասկանում արաբերեն: Դա մի ուղիղ գիծ է, որ բաժանում է թուրք ազդեցությունը արաբականից: Ճանապարհին երկու օր կառքով անցնելուց հետո, Համամ կոչված հանքային տաք ջրի մոտ հանգստանալուց հետո, երբ ես ոտքով հետևում էի կառքին, ուղտի քարավան էր անցնում: Մի ուղտապան, մեծ փափախով թուրք ինձ տեսնելով մենակ ճամբով գնալիս, գլուխը թափահարեց և սրտի խորքից բարձրաձայն գոչեց. «Այս, բունըն բալնի բիր քյասապտըն»¹: Այս խոսքերն ասվեցան այնքան ցանկալի, այնքան տենչոտ ավյունով, որ այդ օրից մոռանալ չեմ կարողանում: Ես եվրոպական գլխարկ ունեի՝ մի կեպի: Նա համոզված է, որ ես թուրքերեն չգիտեմ, և պարզորեն իր ներքին աշխարհն է դրսևորում և ես հավատացած եմ, որ նա ինձ տեղնուտեղը կսպաներ, եթե չվախենար իմ գլխարկից: Եվրոպական գլխարկով ճամբորդը Թուրքիայում, մինչև կապիտուլյացիաների վերացումը, տեր ու տիրական է եղել: Նրան մի կուպեկ վնաս տվողը տասնապատիկ տուժելու է: Այդ շատ լավ գիտե երկրի ներսի ամենատգետ բնակիչը: Այդ իսկ պատճառով եվրոպացին ամբողջ Թուրքիան կարող է ոտքի տակ տալ և անվնաս հասնել ուզած տեղը: Ամեն տեղ հյուպատոսներ կան, որոնք անմիջապես թուրք կառավարությունից հաշիվ են պահանջում ամեն մի եվրոպացու նկատմամբ եղած զրկանքի կամ վիրավորանքի հիմամբ, և թուրք պետության ներկայացուցիչները - լինի վալի, մյուլթեսարիֆ,

1 «Այս, մի անգամ սրա հալսից գայի»:

կայանական, թե մյուղիր, տառացի կերպով կատարում են կոնսուլի պահանջները, հակառակ դեպքում կոնսուլը կդիմի Պոլիս իր դեսպանին և իր կարգադրությունն անսացող պաշտոնյային ուզած պատիժը տալ կտա:

Այդ բոլորը ես շատ լավ գիտեմ, ուստի և ապահով իմ ճանապարհն եմ կատարում: Թեև ես բուլղար եմ իմ պասապորտի բերումով, իսկ այդ ժամանակ դեռևս Բուլղարիան թրքական մի վասալ էր համարվում, բայց բավական է, որ թրքահպատակ չեմ, ուրեմն իմ ճանապարհը բաց է առաջս, ուր ուզեմ, կգնամ:

Հալեպում իջա մի հյուրանոց, որի կառավարիչը հայ է, խոսում է արաբերեն և գիտե թրքերեն: Հյուրանոցի դեմն է գտնվում կենտրոնական ոստիկանատունը: Այդ հանգամանքը ինձ ավելի քան պատշաճ է թվում այն տեսակետով, որ կասկածելի մարդը չի գա ու իր կամքով մտնի ոստիկանության քթի տակ, թեև, պետք է ասած, որ կառապանն այդտեղ էր հարմար դատել ինձ իջեցնել, անկախ իմ կամքից. բավական է, որ ասել էի, թե մի հոթել հասցրու ինձ:

Ես ծպտված էի շատ լավ: Ծանոթ դեմքեր էին պատահում, որոնց հանդիպել էի թե Կիպրոսում և թե Եգիպտոսում, բայց ոչ ոք չէր կարող ինձ ճանաչել: Երկու օր զբաղված էի մեքենայիս շուրջը ռեկլամ կազմակերպելով: Փայտյա արկղ շինեցի, շրջապատեցի կարմիր կտորով, որի վրա գրել տվի խոշոր տառերով թրքերեն՝ «Գրաֆաֆոն՝ թրքի վե Լակրտի սոյլար մաքինա», այսինքն՝ գրամաֆոն, երգող և բառեր արտասանող մեքենա: Մի քանի թրքական դրոշակներ շինեցի և արկղի երկու կողմը զարդարեցի: Հոթելի դրսի պատի վրա, որ նայում է հրապարակին, գիշերները արկղի մեջ լամպ է վառվում: Դեյլեյն էլ գլխավոր կենտրոններում հայտարարում է բարձր ձայնով, թե այսպիսի մի մեքենա կա այսինչ տեղում: Ամբոխը լցվել է հրապարակը: Ամենքը ներս են գալիս և լսում մեքենաս. մի կտորն արժե մի մետալիք ամեն մի մարդու համար: Մետալիքը 10 փարան է, մեր երկու կոպեկը: Մի խումբը դուրս է գալիս, մյուսն է մտնում: Գործիս հաջողությամբ խիստ ոգևորված եմ:

Մի պոլիս, կարծեմ ծագումով հայ, ամբողջ մի շաբաթ գալիս է սենյակումս նստում, ինձ հետևում, ինձ է լրտեսում, իմ շահելուն վկա դառնում: Ես շատ լավ հասկանում եմ նրա մտադրությունը. աշխատում եմ ցույց տալ, որ գոհ եմ իմ այստեղ գալով, որ լավ դրամ եմ վաստակում: Լեզուս էլ կամաց-կամաց վարժվում է տաճկական թրքերենի հնչյունին, ամբողջ տարիուկես շփում եմ ունեցել տաճկահայերի հետ Կիպրոսում և Եգիպտոսում, որոնք լինելով կիլիկեցի, ընդհանրապես թյուրքերեն են խոսում, և շատ բան յուրացրել եմ և այժմ խոսում եմ թրքերեն ճիշտ այնպես, ինչպես մի եվրոպացի կլսոսի թրքերեն:

Պոլիսը վերջ է վերջո համոզվում է, որ ես միայն շահելու համար եմ եկած Թյուրքիա, ինձ այլևս հանգիստ է ձգել: Հյուրանոցը կտրված է հայկական կյանքից, դա ավելի թրքական միջավայր է, պաշտոնյաների շրջան է: Պետք է հայկական շրջան ընկնել: Պատեցի քաղաքը, եղա մի երկու ճաշարաններում, ուր հայերն էին հավաքվում: Վերջը մտածեցի թողնել հոտելը և սենյակ վարձել, իսկ մեքենան գործ դնելու համար Բաբ էլ-Ֆարրաջ դարպասի մոտ խանութ վարձեցի: Այդ մտադրությունս անմիջապես գործի դրեցի:

Բաբ էլ-Ֆարրաջ դարպաս[ը] հսկա Հալեպ քաղաքի դռներից մեկն է, որոնցով ժողովուրդը դուրս ու ներս է անում: Դա հին Հալեպի սահմանն է, որտեղից նոր լայն փողոց է գնում դեպի եվրոպական թաղը, ուր շինված են նոր ձևի տներ: Հալեպի փողոցները նեղ են, կառքի ճամբա չկա, տները խճողված իրար վրա:

Խանութում իմ մեքենայի գործը ավելի քան հաջող է ընթանում: Ամեն մարդ ազատ ներս է մտնում: Ո՞վ կարող է կասկածել, թե եկողը մեքենան տեսնելու համար չի եկել: Այդտեղ ինձ գտնում է Գրիգոր Սարյան ազգանունով մի լուսանկարիչ, որին Ալեքսանդրեոսից գրված էր տեսնվել ինձ հետ: Խոսակցության ժամանակ նա ինձ հայտնեց մեր պայմանական խոսքը: Անմիջապես բացվեցի: Արդեն գիտեի նրա մասին: Շատ վստահելի ու հեղափոխական ջիղ ունեցող մի համակրելի մարդ: Սկզբում նա եղավ իմ և տեղում նոր կազմակերպվող հեղափոխական կազմակերպության միջի կապը: Նա միշտ գալիս էր և հրահանգներ խնդրում:

Գործիչների նկատմամբ զգուշավոր ընտրությունը հիմք էր ծառայում ապագա գործի հաջողության: Ամենավստահելի տարրերից արդեն բավական ուժեղ կոմիտե կազմվեց: Այդ կոմիտեի ամեն մի անդամը առանձին խմբի ղեկավար էր հանդիսանում: Կոմիտեի և ոչ մի անդամ, բացի Մարյանից, իմ մասին ոչինչ չգիտե: Ես հատկապես իրեն այդ առթիվ զգուշացրել եմ: Բայց նա միշտ ինձ հորդորում է մի անգամ երևալ ընկերներից միայն չորսին, որոնք ամեն զոհողության պատրաստ են և ինձ հետ անձամբ տեսնվելուց հետո շատ ավելի եռանդով կաշխատեն: Ես միշտ ուշացնում² եմ այդ խնդիրը՝ միշտ նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ մի մարդու ավելի գիտնալն իմ մասին ինքնին վտանգ է գործի նկատմամբ: Մի անգույշ ակնարկ մեկն ու մեկի կողմից իմ նկատմամբ կարող է քարուքանդ անել ամբողջ ծրագիրը: Բայց և այնպես գործի հաջողությունը պահանջում է, որ ես բացվեմ ոմանց: Ամենից կարևորը բժիշկ Ալթունյանն³ է, որ եզակի է Հալեպում իր մասնագիտությամբ և իր դիրքով ու հայրենասիրությամբ հայկական գաղութում: Ես նրան հաճախ էի տեսնում ձիով անցնելիս, երբ նա գնում էր հիվանդներին այցելելու: Նրան միշտ հետևում էր իր ձիապանը:

Ես իմ մեքենան խանութում չէի թողնում, ամեն իրիկուն խանութից վերցնում էի մի ձեռքով մեքենան, իսկ մյուսը արկղով գլանակները և տուն գնում: Նույն կարգով առավոտյան տնից խանութ իջնում: Հաճախ նույն կարգով գնում էի սրա-նրա տունը՝ ընտանիքին ցույց տալու իմ մեքենայի շնորհքը: Մի ժամի համար տուն գնալիս ես ստանում էի երկու մեջդիյե⁴, մեր դրամով՝ 3 ռ[ուբլի] 20 կոպեկ:

Ես եղա Հալեպի ամենահայտնի ընտանիքներում, ուր ինձ, իբրև եվրոպացու, շատ հարգանքով էին վարվում և որ գլխավորն է՝ թյուրք ու արաբ հարեմի բնակիչները խմբով շրջապատում էին, երեսները բաց ու զարմանքով դիտում իմ մեքենան: Այդ միջոցով շատ լավ բարեկամներ գտա բարձր աստիճանի պաշտոնետության մեջ: Ինձ հատկապես բարեկամացավ Հալեպի արիստոկրատ ընտանիքից Զեքի փաշայի որդին՝ Ֆուադ բեյը, որն ինձ հաճախ իրենց տուն էր տանում և մեքենան լսել տալիս ընտանիքին: Նա ինձանից սովորեց ֆոնոգրաֆի գործածությունը և մի հատ բերել տվեց Եգիպտոսից տան համար: Հաճախ ինձ հրավիրում էր հեծելագորի հրամանատար Իզզեթ փաշան, ֆրանսերեն տիրապետող մի կատարյալ եվրոպացի մարդ, որ անգիր գիտեր շատ ռոմանսներ, և երբ մեքենան երգում էր, նա էլ իր գորեղ ձայնով ձայնակցում էր մեքենային:

Ես արդեն հրապարակի մարդ էի, ամենքն էին ինձ ճանաչում: Բժիշկ Ալթունյանն էլ ինձ հաճախ տեսել է փողոցով անցնելիս, բեռնավորված իմ մեքենայով: Ես հատկապես մեքենա կրող մարդ չէի վերցնում, ինքս էի այդ փոթից⁵ ավելի ծանրությունը քարշ տալիս: Նախ որ մեքենա անգույշ շարժումից չփչանա, որովհետև այդ մեքենան իմ գործի հաջողության միակ գրավականն է, ապա այն միտքը, թե դրամի երեսից վազող մարդն ինչու պիտի այդպիսի բեռի համար մարդ վարձի, դրամ ծախսի:

Հարկ գտա գնալ ու բացվել բժ. Ալթունյանին: Նա մեր կազմակերպության մեջ չէր, բայց առանց դրան դրսից նա կարող է խոշոր դեր կատարել: Բավական է, որ այս կամ այն մարդուն դրական կարծիք հայտնի մեր ձեռնարկության մասին: Իսկ իմ հայտնվելը որևէ մեկին, տվյալ պայմաններում, իմ մեքենան, նրանով այնպես տարված լինելը, ինչպես երևում էր դրսից, այնպիսի դյուրիջ ազդեցություն էին ունենում, որ այդ պայմաններին վստահ՝ հետս չէի վերցնում մետաքսի վրա ոսկետառ գրված վկայականս: Իմ պարզ դիմումը ամենամեծ վստահությունն էր ներշնչում այն սակավաթիվ անձնավորություններին: Այնպես որ ոսկետառ մետաքսը ես ավելորդ համարեցի հետս առնել, երբ Հալեպից դուրս եկա դեպի հյուսիս՝ Հայկական

2 Հետաձգում:

3 Ալթունյան Արամ-Ասատուր (1857-1950), բժիշկ, պրոֆեսոր: 1911 թ. հիմնադրել է Ալթունյան հիվանդանոցը (գործել է մինչև 1962 թ.): 1927 թ. բացել է բուժքույրերի դպրոց: Մեծ վաստակ ունի Սիրիայի և հատկապես Հալեպի առողջապահության զարգացման գործում:

4 Օսմանյան դրամ:

5 1 փութը հավասար է 16 կգ:

շրջաններն անցնելու համար: Այդ վկայականը Եգիպտոսից ուղարկել էին Աղեքսանդրեոսի միջոցով՝ ինձ հասցնելու համար: Նրան⁶ տեսել էր և Տիգրանը: Հատիկն այդ խնդրում էլ չէր կարողացել գաղտնապահ մնալ և նրան ցույց էր տվել, ինչպես կարգավի վերջը:

Գնացի ուղղակի Ալթունյանի ընդունարանը: Բազմաթիվ այցելուներ էին սպասում նախասրահում – հերթի տոմսակները ձեռքներին: Ես էլ տոմսակ վերցրի՝ որպես հիվանդ: Հերթն ինձ հասավ, ներս մտա: Ես առողջ եմ, հիվանդի սկի նման չեմ: Մտնելուն պես հայտնեցի, որ հիվանդ չեմ, այլ եկած եմ խոսելու մեր հեղափոխական գործի մասին: Զարմանքը և հիացքը փայլեցին դեմքին: –Բայց Դուք ֆոնոգրաֆչի եք, ես Ձեզ հաճախ եմ պատահում փողոցում մեքենան ձեռքներին: –Այո, նա իմ անբաժան ընկերս է, ապա թե ոչ, ես այսպես համարձակ չպիտի կարողանայի Ձեզ մոտ գալ:

Պատմեցի շատ բան: Նա ուշադիր լսեց, ձեռքերը շփեց և իր գոհունակությունը հայտնեց այդ արհեստով Երկիր մտնելու համար ու ամեն տեսակ աջակցություն խոստացավ և խնդրեց, որ մի վստահելի մարդու միջոցով կապ պահեմ իր հետ: Հայտնեցի Գրիգոր Մարյանի անունը, շատ ուրախացավ և ասաց, որ ինքը հենց նրան պիտի առաջարկեմ, և քանի որ ես եմ առաջարկողը, ավելի քան հաջող ընտրություն լինել չէր կարող:

Գտածու մարդկանց վստահությունը դեպի ինձ գնալով մեծանում էր հատկապես այն պատճառով, որ դրամականի մասին և ոչ մի խոսք չէի անում: Ես այնքան էի վաստակում, որ ինձ պես երկու-երեք մարդ կապրեցնեի՝ այդ տեսնում էին ամենքը: Բացի այդ Երկիր մտնելուց առաջ իմ ընկերների հետ պայմանավորվել էի, որ Երկրում ոչ մեկից դրամի պահանջ չպետք է հայտնել, եթե ինձ դրամ պետք լինի, անպայման կուզեմ և որքան պահանջելու լինեմ, պիտի փոխադրեն Հատիկի միջոցով ինձ: Բայց մեքենայիս հաջող աշխատանքն ինձ ազատեց և այդ հոգսից, այնպես որ մինչև վերջն էլ դրսից դրամ չպահանջեցի ոչ միայն երբ ես ազատ շրջում էի, այլև իմ բանտարկության մոտավորապես վեց տարվա ընթացքում ոչ մի կոպեկի պահանջ չհայտնեցի և ապրեցի իմ վաստակած դրամներով:

Ես գիտեի, որ դրամական խնդիրը միշտ կասկածներ ծնեցնող է, ուստի և տեղական մարմնին Մարյանի միջոցով հաղորդեցի, որ իրենց ամսական մուծումները միայն իրենց ձեռքով պիտի ծախսվեն տեղական գործի վրա: Պետք է ասած, որ Երկրի ներսից դրամական նվիրատվություններ ընդունելու խնդիր սկզբից եթե չի եղել մեր կազմակերպության մեջ, և այդ իսկ պատճառով «Դրոշակի» նվիրատվությանց բաժնում Երկրի ներսի վայրերի անուն չի հիշատակվում, և եթե հատ-հատ էլ պատահում են, այդ էլ ինքնաբերաբար այս կամ այնտեղից մարդու ձեռքով դուրս ուղարկված և խմբագրության հասցեին եկած նվերներ են եղած: Խոսքս չի վերաբերում իհարկե Պոլսի (Վիշապ), Զմյուռնիայի ու մի քանի հարուստ նավահանգիստների կողմից ստացված խոշոր նվիրատվություններին: Եթե Երկրի խորքից էլ եղած նվիրաբերության ցուցակներ կան թերթում, դրանք միայն տպագրվում էին մտքերը հանգստացնելու համար, մինչ դրանք մնում էր Երկրում:

Տեսեապես անկախ լինելս ինձ ուժ ու մեծ կորով էր հանդիսանում, և իմ հրահանգները ընդունվում էին առանց որևէ առարկության: Իմ դիրքս ամուր էր նաև քաղաքականապես: Հալեպ հասնելուն պես ներկայացել էի ռուսական հյուպատոսարան, որ ամենուրեք ներկայանում է որպես սլավ նոր ազատագրված ցեղերի պաշտպան, և որը խոշոր կշիռ ունի տաճկական կառավարության աչքում: Հյուպատոսարանում նշանակեցին իմ պասպորտիս մեջ իմ ներկայանալը և ինձ հայտնեցին, որ որ և է խնդիր ունենալու դեպքում անմիջապես իրենց իմացնեմ, որպեսզի միջամտեն:

Որպեսզի որևէ կասկածից զերծ լինեմ, ես շատ շփվում էի խանութիս շարքում գտնվող կիսանվոթպացի – հույն, իտալացի, ֆրանսիացի խանութպանների հետ: Դրանց թվում էր Շարտիե Աշիլ անունով մի երիտասարդ, հոր կողմից ֆրանսիացի,

⁶ Վկայականը:

մոր կողմից հույն տղա, որ կանանց արդուգարդ իրեր էր վաճառում և շվայտ ու շոայլ կյանք էր վարում: Հաճախ ես նրա հետ զբոսնում էի: Ինձ տանում էր իր ծանոթների շրջանը, քրիստոնեական թաղը, որ պարիսպներով բաժանված և մահմեդական մասից անջատված յուրօրինակ կյանքով ապրող մի շրջան է, այնտեղ է գտնվում և բնիկ հայ գաղութը: Լեզուն անխտիր ամենքի համար արաբերեն է: Կարելի է ասել, որ այդտեղի կենցաղը դարերով մնացել է անփոփոխ: Այդ թաղամասը կարող է դրսից՝ բուն Հայկաից բոլորովին անկախ կյանք ունենալ: Ունի իր խոշոր դարպասները, որոնք որոշ ժամից հետո փակվում են և այլևս չեն բացվում մինչև առավոտ: Մահմեդականներն այնտեղ համարյա մուտք չունեն:

Շարտիեի հայրը ինձեներ էր: Այդ անունը հատկապես այստեղ հիշեցի, որովհետև նրա մասին խոսք պիտի լինի հետագայում: Բացի այդ, ինձ մոտ հաճախ լինում էր Կոստակի անունով մի կես հույն, կես բուլղար ծերունի, մի բարի և սրտոտ հին մարդ, որ դեռ հիշում էր իր պատանի հասակի կյանքը Բուլղարիայում, քիչ հիշում էր և բուլղարերենը: Ես Բուլղարիայում շատ կարճ ժամանակ անցրած [անցկացրած] լինելով, բավական հասկանում էի շնորհիվ իմ գիտցած ռուսերենի: Բայց բուլղարերեն չիմանալը զարմանալի չպիտի լիներ ոչ որի համար, քանի որ իմ ծննդավայրը (ըստ պասպորտի) Բալչիկ գավառաքաղաքն էր, որի շրջանի բուլղարները մինչև հիմա էլ թուրքերեն են խոսում և կոչվում են գազաուզներ⁷: Բացի այդ, ես պատանի դեռ չեղած, հազիվ տաս տարեկան, ռուս-թուրքական 1877 թվականի պատերազմի ժամանակ տարագրված եմ եղել Օդեսայի շրջանը՝ Ռուսաստան և այնտեղ անցկացրել եմ իմ պատանեկությունը: Այդ պատճառով էլ ես խոսում եմ ռուսերեն ու ոչ բուլղարերեն: Այս է իմ տված բացատրությունը ամեն մի հետաքրքրվողի, ինչպես և վերջը կառավարության, երբ ձերբակալվեցի: Եվ իմ բացատրությունը ոչ մի կասկածելի բան չէր կրում իր մեջ: Կոստակին ինձ հետ խոսում էր թուրքերեն, երբ մի գաղտնի բան էր ուզում ասել ուրիշի ներկայության, ասում էր բուլղարերեն՝ ես հասկանում էի նրան: Հայրենիքի կարոտը նրան շարունակ քշում էր ինձ մոտ, հարցնում էր գործիս հաջողության մասին: Նա արհեստով հացթուխ էր, շատ ընտիր ու մանր տեսակի հաց էր թխում: Կառավարության կարգադրությամբ հաց էր բաժանում բոլոր զինվորական պետերին: Առավոտ վաղ նա անցնում էր իմ խանութի առաջ, ինձ հաց էր տալիս ու եթե նորություններ ուներ, հայտնում էր ու անցնում: Երեկոները գալիս էր մոտս, խանութը փակում էինք, մեքենաս առած ունի գնում և այնտեղից անցնում մի ճաշարան, որի տերը հայ էր, ոչ բնիկներից, այլ գավառներից եկած, Օսնիկ Մազլումյան⁸ անունով: Նրա ճաշարանում հավաքվում էին հայ գավառացի երիտասարդներ, որոնք ամենից շատ են զբաղվում քաղաքականությամբ, մանավանդ հայկական հարցով: Հայ հեղափոխական տարրի ժամադրավայրի պես մի տեղ է: Այդ ինձ շատ հարկավոր է: Ես այնտեղ լսում եմ բոլորի հայերեն խոսակցությունը, վեճը, բնորոշում եմ տիպերը: Առանց ծանոթ լինելու արդեն գիտեմ անունները և տրամադրությունները: Այնտեղ է գալիս և հաճախ Գրիգոր Մարյանը, հետս մի երկու բառ է փոխանակում թրքերեն, որպես ֆոնոգրաֆիկ կանաց-կանաց ես դառնում եմ իմ այդ ճաշարանի մնայուն հաճախորդը: Կոստակին իմ անբաժան ընկերն է ճաշարանում: Այդ կետը ինձ պաշտպանում է ճաշարանի հայ մթնոլորտի մեջ կասկածի առարկա դառնալուց: Ոչ որի մտքով անգամ չի անցնում, որ ես կարող եմ հայ լինել, կամ թե կարող եմ հայերեն հասկանալ: Հաճախ իմ հասցեին խոսքեր են նետվում, շատ անգամ ինձ համար ոչ հաճելի, բայց այդ հանգամանքը ինձ չի վրդովում, ընդհակառակը, ես սրտապանդվում եմ, որ իմ մեջ ոչինչ կասկածելի չի նկատվում:

7 Գազաուզներ - թուրքական ժողովուրդ, որը բնակվում է Բեսարաբիայում՝ Միդովայի հարավում և Օդեսայի շրջանում, հիմնականում ուղղափառ են: 1990-ական թթ. հռչակել են Գազաուզիայի Հանրապետություն պետությունը:

8 Օսնիկ - Հովհաննես Գրիգորի Մազլումյան (1871-1934), հասարակական, գործիչ, ՀՅԴ անդամ: Ծնվել է Արաբկիրի Անջղրի գյուղում: 1885 թ. հաստատվել է Հայկաում: Հիմնել է «Կիլիկիա», ապա «Արարատ» ճաշարանը: 1911 թ. իր կրտսեր եղբոր՝ Արմենի հետ ավարտում են «Օթել Բարոն» հյուրանոցը, որը երկար տարիներ եղել է Հայկաի նշանավոր հյուրանոցներից մեկը:

Բարիկենդանի շրջանն է: Քրիստոնյաների տներում նեղ շրջանակով փոքրիկ հավաքություն են կատարվում: Շատերն ինձ հրավիրում են տուն մեքենաս լսեցնել տալու: Հաճախ լինում եմ և հայերի ընտանիքներում: Մի օր էլ Օսնիկ Մալումյանը խնդրում է մեքենաս տանել իրենց տուն: Վարձով բան է, շրջանն ինձ հետաքրքրում է: Գիտեմ, որ Օսնիկը Հնչակյան է եղել, այժմ Գրիգոր Մարյանի պատմելով՝ Դաշնակցական մարմնի եռանդուն անդամն է: Ես ֆոնոգրաֆչի եմ, իսկ հավաքվածները՝ երիտասարդներ, օրիորդներ, կանայք, բոլորը հայերեն են խոսում: Սրախոսություններ են անում, ծիծաղում, պատմում են դեպքեր, որոնց մասին ամենից լավ ես գիտեմ, բայց զգաստությունս չեմ կորցնում, զբաղված եմ իմ գործիքով, լարում եմ, նվագում: Նրանք ուրախանում են, բացականչում, օղի խմում, ինձ էլ են առաջարկում, ես հաճախ մերժում եմ, բայց մեկ-մեկ էլ ընդունում եմ կասկածի տեղիք չտալու համար. այդ ո՞ր նվագածուն է, որ մերժում է լիմիչքը: Այդ դրությունը իմ հոգին տանջում է, ինքնասիրությունս ինձ կրծում, բայց գործի հաջողությունը և նրա հեռանկարները բավամի պես հանգստացնում է, և ես անտարբեր բոլոր գրույցներին, իհարկե, ըստ երևույթին, անցնում եմ ժամեր այդ վիճակում:

Մենյակի պատից կախված են եվրոպական գահակալների և նրանց կանանց պատկերները: Կենտրոնական տեղ է բռնում Վիլհելմը⁹ իր կնոջ հետ: Մի քանիսն այն միտքը հայտնեցին, որ տղամարդը կնոջ ձախ կողմը պիտի լինի և ոչ աջը: Մի քանիսն էլ պնդում էին, որ նկարի դիրքն է ճիշտ: Վեճը տարբացավ, ոչ մի համաձայնության չեկան: -Ապա, այս եվրոպացուն հարցնե՞ք, նա մեզանից լավ կիմանա, կանչե՞ց մեկը: -Այդ խմպըլն ինչ գիտե,-վրա բերեց Օսնիկը: Բոլորը մեկեն ծիծաղեցին: Խմպըլ կնշանակի տգետ, հիմար, ապուշ: Ես այդ դեղահատը կուլ տվի, բայց իսկույն նեթ մտածեցի, որ այդ որակումն ինքնին իմ գործիս համար ձեռնտու է:

Անցնում է երկու շաբաթ: Գրիգոր Մարյանը նորակազմ մարմնի գործունեությունից ոգևորված է և հաճախ առաջարկում է մի անգամ ներկայանալ կոմիտեին, որ բացի իրենից կազմված է ընդամենը չորս հոգուց: Դրանց թվում է և Օսնիկը: Համաձայնում եմ գնալ: Վերցնում եմ գործիքս ու գնում Մարյանի տունը: Ներսի մի սենյակում կոմիտեի անդամներն անհամբեր սպասում են Կովկասից եկած հեղափոխականի դեմքը տեսնել: Ոչ որի մտքով չի անցնում, թե ամեն երեկո ճաշարանում Կոստակիի հետ ընթրող ֆոնոգրաֆչի Դիմիտրին է այդ անձը:

Ես ներս եմ մտնում Մարյանի ծիծաղի հետ միասին: Բոլորը ոտքի են կանգնում. զարմանքը բռնել է բոլորին: Օսնիկը առաջ է վագում և ձեռքս բռնելով՝ բացականչում է հայերեն. «Ի սեր Աստծո, ինձ ներեցե՞ք մեր տանն եղած միջոցին Ձեր հասցեին անթույլատրելի որակումն անելուս համար»: Խեղճն այնքան ճնշված էր զգում իրեն, որ չգիտեր՝ ինչ ձևով մեղմացնի այն խոսքի - խմպըլ բառի տպավորությունը:

-Ես շատ ուրախ եմ, որ իմ արտաքինը այդպիսի կարծիք է ներշնչում մարդկանց: Դա իմ գործի հաջողության գրավականն է,- ասացի ես և հանգստացրի Օսնիկին: Նույն մտքով ես արդեն խոսել էի Գրիգոր Մարյանի [հետ], և նա բացատրեց իմ գոհունակությունը և դրա շարժառիթը:

Այդ երեկո բացատրվեցան բոլոր մույթ կետերը, որոնք հետաքրքրում էին կոմիտեի անդամներին: Բոլորին ես ճանաչում էի, բոլորի մասին գիտեր և բժ. Ալթունյանը: Գրիգոր Մարյանը մեր միջնորդն էր: Անձնավորություններն ընտրված էին իրենց բոլորի համաձայնությամբ, ինչպես նաև իմ և բժ. Ալթունյանի: Բոլորն էլ նվիրված մարդիկ էին:

Այնուհետև կազմակերպչական գործն ավելի քան թափով էր առաջ գնում: Բազմաթիվ խմբեր էին կազմված: Ես իմ գործը Հալեպի պես մի կենտրոնում վերջացրած էի համարում: Կենտրոնում լավ կազմակերպությունը համապատասխան արձագանք կգտնի նաև իրեն ենթակա շրջաններում: Հալեպի վիլայեթի մեջ են մտնում Մարաշ սանջակն իր բազմաթիվ գայմագամլըզներով¹⁰, որոնց թվում է և Ջեյթունը. այդ վիլայեթի մեջ են նաև Քիլիսի ու Այնթապի գայմագայությունները:

9 Վիլհելմ II(1859-1941), Գերմանիայի կայսր (1888-1918): Նրա կինն էր Ավգուստան (1858-1921):

10 Քայմաքամ - գավառապետ, քայմաքըմլըք՝ գավառներ:

Այդ գծով ես պիտի անցնեմ մինչև Զեյթուն, ապա Ալպիստան, Հաճրն, վերջը Դաշտային Կիլիկիա – Ադանա, Մերսին, դուրս կգամ Երկրից, սորից կվերադառնամ, այս անգամ արդեն ուրիշ ընկերներ կմտնեն դրսից, գործը ավելի լավ հիմքերի վրա դնելու համար:

Շուտով պիտի ճանապարհվեմ Քիլիս, որ բուն Թուրքիայի առաջին քաղաքն է և Կիլիկիայի մի հեռավոր արևելյան անկյունը, և ահա Հատիկից անհանգստացուցիչ նամակ եմ ստանում, թե Տիգրանը դժգոհություններ է հայտնում, որ իրեն մարդու տեղ չի դնում, որ բոլոր ստացված նամակներն իրեն չի տալիս, ծախսելու համար իրեն բավարար դրամ չի տալիս և այլն: Նախատեսությունս իրականություն է դառնում. այն, ինչից այդքան զգուշանում էի, առաջ է կանգնում: Հատիկին մի խիստ նամակ գրեցի՝ մեղադրելով, որ չի կարողանում մի երիտասարդի իր ձեռքերի մեջ պահի այնպես, որ դժգոհության տեղիք չտա: Տեսնում էի, որ Տիգրանը շատ բան կարող է անել: Նրա դժգոհության արձագանքը կրնկնի բժ. Նիկողոսի և հատկապես Քեշիշյանի ականջը, պիտի հայտնի դառնա, որ նա գործի մեջ կա, որովհետև և¹¹ այդ երկու կարևոր անձինք գործից կբաշվեն, ինչպես որ Քերովբե Քեշիշյանն ինձ ասել էր մեր տեսակցության միջոցին: Նորից պնդում էի իմ նամակում, որ ընկերական վերաբերմունք ունենա դեպի Տիգրանը, մի քիչ էլ դրամ տա: Զգուշացնում էի, որ չլինի թե լքի նրան, քանի որ նրա հեռացումով նրան կրկին Հնչակյան կուսակցության մեջ հրել կնշանակի. այդ դեպքում մեր բոլոր գաղտնիքները նա կհաղորդի Հնչակյան կենտրոնին: Իսկ այդ հանգամանքը մեր աշխատանքը կխորտակի: Չարյաց փոքրագույնն է Տիգրանին մեր ձեռքում պահել: Հատիկը չի կարողանում իր վերաբերմունքը փոխել դեպի լավը, չի կարողանում ըմբռնել գործի լրջությունը, արհամարհանքով է պատասխանում Տիգրանի բոլոր պահանջներին ու դադարեցնում է հետը խոսել: Տիգրանը ծառս է լինում և սպառնալիք է անում նամակով, որ Հատիկը թողնի իրենց քաղաքը և հեռանա, ապա թե ոչ ինքը ամեն միջոց գործ կդնի նրան հեռացնելու համար Ալեքսանդրեոսից: Հատիկն ինձ գրում է այս բոլորը և ավելացնում է, որ հավանորեն մատնության դիմի, եթե մենք համառենք մնալ Երկրում:

Ես սորից Հատիկին գրում եմ և ամբողջ հանցանքը իր վրա ձգում, որ խնդիրն այդտեղ հասցրեց: Առաջարկում եմ միջոց գտնել, Տիգրանին խոսք հասկացնել, համաձայնության գալ հետը: Իսկ եթե անհնար է, եթե Տիգրանը այդ չափ վտանգավոր դիրք է ընդունել, եթե այլևս ոչ մի միջոցով առաջն առնել անհնար է, նման դեպքում մնում է մի միջոց, հեղափոխական կտրուկ միջոցն է դա. Տիգրանը պիտի վերանա, թե ինչպես, այդ էլ թողնում եմ Հատիկին, իր պատասխանատվությամբ կատարելու: Վերջը ավելացնում եմ,– ինչպես որ քո անտակտությամբ գործը այդտեղ հասցրիր, դու էլ պիտի մաքրես գործը:

Այդ նամակը նոր էի ուղարկել, ստանում եմ նամակ ուղղակի Տիգրանից: Բովանդակությունը շատ կտրուկ է. –Ձեր, ինչպես և Հատիկի ներկայությունը մեր Երկրի համար վտանգավոր գտնելով, ներկա գրությամբ խնդրում եմ անմիջապես թողնել ձեր գործունեությունը և Երկրից հեռանալ: Նամակի մեջ մի քանի խոսքով Հատիկին է աշխատում վարկաբեկել: Նամակն ստանալուն պես մեկ մտածեցի անմիջապես ճանապարհվեմ Ալեքսանդրետ ու գործը տեղն ու տեղը հարդարեմ, բայց իմ զբաղմունքը թույլ չի տա այդպիսի քայլ: Ֆոնոգրաֆչին ինչի՞ պիտի գնա 5 օրվա ճամբա ու այդքան էլ վերադառնա իր անձնական գործով: Չէ՞ որ ոստիկանությունը կհետաքրքրվի, և գործը իսկույն կբացվի: Հնարավոր չգտա գնալ և մի խիստ նամակ [գրեցի] Հատիկին, որ գործը մինչև այդտեղ է հասցրել, և վերջը հաստատում եմ իմ նախորդ նամակիս թելադրանքը Տիգրանին մեջտեղից վերացնելու մասին: Միևնույն ժամանակ չեմ ուզում Տիգրանին անպատասխան թողնել: Նրան գրում եմ հետևյալ բովանդակությամբ. «Մենք (ես և Հատիկը) Երկիր ենք մտել ոչ Ձեր հրավերով, ոչ էլ Ձեր խորհրդով: Մեր կուսակցության կամքն է մեզ այստեղ հասցրել և նրա ծրագիրն իրագործելու ճամբի վրա ենք: Եթե Դուք կարող

¹¹ Այդ հետևանքով:

եք մեր այս աշխատանքին նպաստել Ձեր ուժերով, դա կլինի Ձեր քաղաքացիական պարտականությունը և մեր կողմից կընդունվի շնորհակալությամբ, իսկ եթե Դուք կգլխանաք Ձեր օժանդակությունը գործին, այդ դեպքում կլինդրեինք մեզ առաջարկներ չանել որևէ իմաստով ու Ձեր արարքներով վնաս չհասցնել ընդհանուր գործին»:

Այս նամակից հետո ես ստիպված եմ լինում սպասել Հայկալում գործի ելքին: Միտքս միշտ այնտեղ է: Հատիկն ինձ գրում է շարունակ, թե Տիգրանը մեզ կարող է մատնել, իսկ թե ինքն ինչ է մտածում այդ արարքի դեմ, ոչինչ չի ասում:

Անցնում է մի առժամանակ, հարցը հնանում է: Ես դժվարանում եմ հավատալ, որ Տիգրանն այդ չափ ստորություն կանի: Ավելի հանգիստ եմ, ինձ թվում է, թե նա կլռի, որովհետև մեր մասին սրան-նրան ասելու դեպքում ինքն իրեն մատնած կլինի. գեթ իր կաշվի համար այդպիսի հիմարություն չպիտի անի: Մի հույսս էլ այն է, որ Հատիկը նրան կվերցնի [կվերացնի] կամ վերցնել կտա մեջտեղից: Այս մտածմունքների մեջ Հայկալում սպասում եմ:

Յուրտ ձմեռ է, փետրվարն ենք մտել (1899 թ.): Այդ միջոցին մի միջադեպ պատահեց, որ մի երկու օր ինձ զբաղեցրեց: Կոստակին հաճախ ինձ հետ էր լինում: Կիրակի օրերն ինձ տանում էր քրիստոնյաների թաղը ման գալու: Ծեր, կուզիկ, երկայն սպիտակ միրուքով, որին ամենքն են ճանաչում, բարևում, խոսում հետը: Ես՝ առույգ, երիտասարդ, նոր դեմք այդ թաղի համար: Ինձ տարավ իր տունը: Նեղ ու ծուռ ու մուռ փողոցներով անցանք, որոնք պատած են բարձր տաշված քարե պատերով, և մտանք մի բակ: Ահա իր տունը, մի շքեղ տուն, որ փողոցից չի երևում: Այդպես են բոլոր տները՝ դրսից պարիսպներ են միայն, պիտի մտնես բակը, որ տեսնես փոքրիկ կոկ պարտեզը, մաքուր, սիրուն, ապա տունը, հին, կլասիք ոճով շինած, հաստատուն կառուցվածք: Բակում անպայման ջրհոր, որը ջրի ամբարն է անձրևներից գոյացած: Սենյակները մեծ-մեծ, լուսավոր: Չեմ կարողանում հավատալ, որ այդ տունն իրենն է: Այդպիսի տուն ունեցող մի ծերուկ, մեն-մենակ, ոչ ոք չունեցող, դեռ շարունակում է աշխատել, ում համար: Շվարում ես քեզ ու քեզ: Ում պիտի մնա այս արժեքավոր տունը:

Ներս ենք մտնում: Արժեքավոր կահավորություն, հարուստ փռվածք: Հատակն ամենուրեք քար, մի տեսակ սպիտակ հղկված քար: Պատերին կախված են հախճապակյա մեծ-մեծ ամաններ՝ շատ գեղեցիկ նկարեն¹² զարդերով հարուստ: Երեք սենյակն էլ այդպես, բոլոր պատերը հատակից մինչև առաստաղ ծածկված այդպիսի թանկարժեք ասիսներով: Շատերը հնությունն են, շատերը՝ Չինաստանից ու Յապոնիայից¹³ բերված:

Մնացել եմ ապշած: Ամեն մի աման հատուկ գործիքով կախված է պատից՝ մեջը քեզ¹⁴ արած: Մի հիանալի թանգարան է ամանեղենի: «Ահա այս բոլորն իմն են, ամբողջ կյանքումս հավաքել եմ և հիմա սրանց պատճառով մնում եմ Հայկալում: Շատ եմ մտածում գնալ, հեռանալ դեպի քրիստոնյա մեր աշխարհը, սրանք ինձ կապել են: Ծախել չեմ կարող, մի քանի հազար ոսկի կանի, փողն ինչ պիտի անես: Իմ աշխատանքն, ինձ շատ-շատ է: Ապրում եմ: Սրանցով էլ մխիթարվում եմ, իմ ընտանիքը՝ կին, տղա, աղջիկ սրանք են, չեմ ուզում աչքերս բաց զրկվեմ սրանցից: Էհ՛, թող մնան: Գեղեցիկ են», - ասաց, պատմեց շատ բան և աչքերից թափեց առատ արցունք: Ես ինձ զգում էի մի խորանում, ուր բուրմը աղոթում է ու արտասվում: Մարմինս փշաքաղվեց: Խոսք չգտա ասելու: Գեղեցիկի, լավի, բարվո¹⁵ պահապան հրեշտակն էր իմ առաջ արցունքն աչքերին: Ինչպես էր այդ ահագին հարստությունը դիզել, ու՞մ համար, ինչու՞ համար. հարցեր, որոնք անցան իմ մտքով: Եվ ինքը մի հացթուխ, որ ոտքով շրջում է այդ հսկա 1/2 միլիոննոց քաղաքը ու բոլոր պաշտոնյաներին իր ձեռքով հաց բաժանում: Արդյոք մի խորհրդավոր անձնավորություն չէ՞, գուցե ավելի խորհրդավոր, քան ես եմ սույն վայրկենին: Եվ երկուսիս պատահականության խաղը բերել, միացրել է արևելյան հեքիաթների այս ոստանը, ու

12 Նկարներով:

13 Ճապոնիա:

14 Քիլ կամ քեզ:

15 Բարու:

մենք առանց իրար մեր ներքինը, մեր հոգին դրսևորելու, նույն մարդկային գաղափարներին ենք ծառայում:

1899 թ. փետրվարին¹⁶, մի առավոտ, Հալեպի Բաբլ էլ-Ֆարաջ դարպասի մոտ վարձած խանութում տարված էի իմ զբաղմունքով, երբ ներս մտավ Կոստակին՝ ծերունի հացագործը:

–Քեզ մի գաղտնիք ունեմ հայտնելու,– դողդողալով դիմեց նա ինձ–, եթե մի օր ուշանալնք], երկու մարդ կկորցնենք:

Հետաքրքրությունս ու զարմանքս պաշարեցին ինձ, ինչ մարդկանց մասին է խոսքը, ինչ կապ սրա ու կորսվող մարդկանց միջև, միթե հայեր են...¹⁷ Մինչ ես շվարմունքի մեջ հարց եմ ուզում տալ, նա շարունակում է.

–Գիտես, որ ես հաց եմ բաժանում բոլոր պաշտոնյաներին ու սպաներին, որոնք ըստ օրինի [օրենքի], հացը կառավարության հաշվին են ստանում: Երեկ երեկո ինձ մոտ եկավ մի ոստիկան ու պատվիրեց երկու մարդու բաժին հաց ավելի վերցնեմ և տանեմ Կուրե խան¹⁸, ուր դռնապանն ինձ կասի, թե այդ ում համար է: Առավոտ, շատ վաղ, իմ սովորության համաձայն, շրջեցի բոլոր պաշտոնյաների տները և ապա անցա Կուրե խան՝ կառավարության այդ կարգադրությունը կատարելու: Խանի դռնապանը, տեղացի մի արաբ, իմ հարցին, թե ո՞վ կա այստեղ կառավարությունից հաց ստացող, շատ խորհրդավոր կերպով հայտնեց, թե ես չպիտի գնամ նրանց մոտ, այլ հացն իրեն պիտի տամ, ինքը տեղ կհասցնի: Այդ ավելի քան ինձ հետաքրքրեց: Ոչ ոքի մինչև հիմա ինձանից չէին թաքցրել, երևի ժեռն թյուրքեր¹⁹ են, որոնց գաղտնի էին պահում: Ինչ լեզվով են խոսում, հարցրի դռնապանին»:

– Ոչ թյուրքերեն և ոչ արաբերեն, մեր երկրի մարդ չեն: Նասրանի (քրիստոնյա) էին երևում, գլխներին շապկա²⁰ կա: Դե գնա, շատ մի հարցնիր, արգելված է նրանց մասին խոսել,– ասաց դռնապանը և հացը ձեռքիցս առնելով՝ վեր բարձրացավ պատշգամբ: Ես դիտեցի ու տեսա, թե ո՞ր սենյակը մտավ: Քանի-քանի անգամ նկատել եմ, որ դու հետաքրքրվում ես նման խնդիրներով, միշտ կառավարության ռեժիմի մասին ես խոսում, եվրոպական ազատ երկրներից ես խոսում: Շատ մտածեցի, թե ում դիմեմ, ում հայտնեմ: Վերջին եզրակացությունս քո վրա հանգավ: Դու օտարական ես, գլխիդ եվրոպական գլխարկ կա: Քեզ ոչինչ չեն կարող անել: Բացի այդ, դու այդ մարդկանց լեզուն կհասկանաս: Պիտի գիտենալ, թե դրանք ինչ մարդիկ են և, եթե դավադրության գոհ են, պիտի աշխատել դրանց լույս աշխարհ հանել:

Վերջացնելով իր հայտնությունը, որն ինձ ավելի քան հետաքրքրեց, Կոստակին խոր կերպով սկսեց դիտել իմ դեմքը և անհամբեր սպասում էր պատասխանի: Խնդիրը հապճեպ դիպվածով չփչացնելու համար ես նրան խորհուրդ տվի երեկոյան գալ «Արարատ» ճաշարանը, ուր սովորաբար մենք երկուսով ընթրում էինք, ամենքն այդ գիտեին, հետևաբար որևէ առնչություն չէին գտնի օտարականների պատմության ու մեր երկուսի տեսակցության միջև:

Ես իմ ծրագիրը պատրաստեցի մինչև երեկո և ծրագրի հաջող ելքին վստահ՝ անհամբեր սպասում էի երեկոյան Մուեզզինի²¹ ձայնին, որ խանութս փակեմ ու շտապեմ ճաշարան:

Երեկոյան իրար գտանք ճաշարանում: Ես նրան հայտնեցի իմ ուրախությունը, որ այդպիսի մի կարևոր խնդիր ինձ է հայտնել, և որ ես պատրաստ եմ ամեն միջոց գործ դնել այդ մարդկանց ինչ լինելը հասկանալու համար, միայն թե, ավելացրի ես, քանի որ ես չեմ ձանձառում ոչ Կուրե խանը և ոչ այն խորհրդավոր սենյակը, ուր

16 Այս միջադեպը գրված է 1905 թվի վերջերում, Ժնևում, ուր ես բանտից ազատվելուց հետո աշխատում էի: Վերնագիրն է՝ «Հեղափոխական ... [մի քանի բառ ընթերցնելի չեն] մի գաղտնի դավ»:

17 Կախման կետերը փաստաթղթին են:

18 Բառացի՝ ամբողջ կամ շինություն:

19 Ժեռն թյուրքեր կամ երիտասարդ թյուրքեր – «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության անդամների անվանումը: Կուսակցությունը հիմնվել է 1889 թ.:

20 Գլխարկ:

21 Մահմեդական հոգևորական, որը հավատացյալներին աղոթքի է հրավիրում:

գտնվում են օտարականներ, պետք է ինքը հետս գա ցույց տալու համար: Վախելու բան չկա: Բավական է, որ մի անգամ ներս ընկնենք սենյակը, մեզ այլևս ոչ ոք չի տեսնի, ու մենք այնտեղ գտնվողների հետ կլտոսենք ուզածին պես, քաջալերեցի ես: Կոստակին համաձայնեց: Որոշեցինք ուշ գնալ, երբ թե քաղաքի երթևեկը դադարած կլինի, և թե խանի բակում մեզ ոչ ոք չի տեսնի: Մնում է դարպասը բաց անել տալու խնդիրը: Պետք է դուռը զարկել: Կոստակիի տված տեղեկության համաձայն, երեկոյան ուշ պահուն, դուռը բաց է անում դռնապանի մոտ գտնվող մի աղքատ արար, որն այնտեղ ձրի ապրում է և ձրի ծառայում, և որ գլխավորն է, ապուշ մի մարդ է: Այդ հանգամանքը ավելի դյուրացրեց մեր գործը:

Գիշերվա ժամը տասն էր (Արևելքում այդ ժամին կյանքն ամեն տեղ մեռած է լինում): Մենք անցանք Հալեպի հնադարյան երկայն ու նեղ բազարի միջով. ցուրտն ու խավար մութը մարդկանց վաղուց քշել էր այդ ծածկված փողոցի անվերջ տաղտկումից: Տեղ-տեղ միայն աղոտ լույսեր էին նշմարվում, որոնք բազարի պահապանների ներկայությունն էին հաստատում: Նրանք էլ ցրտից կուչ եկած իրենց փսիաթներին²² մեջ՝ ուշք չէին դարձնում մեզ վրա:

Հասանք Կուբե խան: Դուռը զարկեցինք՝ շուտով բացվեց, ու մենք ներս մտանք: Ոչ ոք չհետաքրքրվեց մեր մուտքով, մարդ չկար, որ հետաքրքրվեր: Դարպասը բաց անողը աչքերը տրորելով մեզ նայեց անիմաստ հայացքով, իր սովորության համաձայն «Ֆատտալ սեիդի» (Համեցեք, տեր) ասաց, մի կուշտ հորանջեց ու սրթսրթալով վազեց դեպի ախոռի դուռը:

Մենք վեր բարձրացանք պատշգամբ և կանգ առանք այն դռան առաջ, ուր մտել էր առավոտյան դռնապանը: Թղթած պատուհանից նկատելի էր մի աղոտ լույս: Դուռը զարկեցինք կամացուկ: Անորոշ մի ձայն, ավելի շուտ մի մոնչյուն հասավ մեզ, որից ոչինչ չէր կարելի հասկանալ, բայց և այնպես դուռը հրեցինք: Տարօրինակ էր մեր տեսածը. ամայի ու ցուրտ սենյակում, որի ամբողջ կահ-կարասիքը կազմում էր մի խսիր, պառկած էին երկու եվրոպացի զինվորականներ իրենց ամբողջական համազգեստով: Սկզբում իրենց աչքին չհավատացին, որ մտնողները բարեկամ մարդիկ կարող են լինել: Իմ եվրոպական գլխարկը խորին հավատ ներշնչեց նրանց, և երկուսը մեկեն ոտքի թռան ու զինվորական բարևի կանգնեցին:

Ավելի տարօրինակն այն էր, որ հագուստների ձևն ինձ հիշեցրեց սերբիական սպաներին: Ուտերի վրա դեռ մնում էին զինվորական դպրոցի նշանները: Երկու բարձրահասակ, առույգ երիտասարդներ էին նրանք, 20-21 տարեկան: Երկայն կոշիկները մինչև ծնկներն էին հասնում, գլխներին՝ սերբ զինվորական գլխարկ:

Իմ հարցին ռուսերեն լեզվով, թե ի՞նչ մարդիկ են և այստեղ ինչ են շինում²³, մի ուրախության լուսավոր փայլ անցավ երկուսի դեմքով, և մեկը, որն ավելի լավ գիտեր ռուսերեն, և որի ազգանունը, որչափ հիշում եմ, Ստանիսլավիչ էր, բացական էր. -Գիշերվա այս ուշ ժամին Աստված է Ձեզ ուղարկել մեզ այս դրությունից փրկելու համար: Մենք ամեն հույս կտրած էինք ոչ միայն մեզ համար հասկանալի լեզվով խոսող, այլ թեկուզ այլախոս մի լավ մարդու հանդիպելուց:

Ես նրան սիրտ տվի, որ կասկած չտանեն, վախը մի կողմ դնեն և պատմեն իրենց վիշտը:

Այդ խոսքի վրա հուզվեցին նրանք, աչքերը թաց եղան ուրախության և գոհության արցունքով ու մեզ հրավիրեցին նստել իրենց վերարկուի վրա, որ փռած էին տակները իբրև անկողնակալ: Ես դեռ այժմ էլ լսում եմ սրտի այն տրոփյունը, որ այնքան ուժեղ կերպով զարկվում էր նրանց կրծքում և զգում եմ ձեռքերիս վրա անտանելի ցրտից պաղած նրանց ձեռքերի հպումը, երբ նրանք, ինձ հյուպատոսի թարգմանի տեղ դնելով, խնդրում էին իմանալ, թե արդյոք հյուպատոսն իրենց կազատի այդ դրությունից: Ես հայտնեցի, որ հյուպատոսի թարգման չեմ և ոչ էլ որևէ պաշտոնական անձ, սոսկ մի մարդ, որ պատրաստ է անել ամեն ինչ իրենց համար, միայն թե նախ պիտի գիտենալ, թե ինչ պայմաններում նրանք այստեղ են հասել:

²² Հավանաբար՝ փայլանների կամ խսիրների:

²³ Ինչ են անում, կամ ինչպես են հայտնվել:

–Մեր պատմությունը երկար չէ, սկսեց Ստանիսլավիչը, բայց խիստ տխուր է: Անտանելի է, մանավանդ այն, որ մեր ծնող-ազգականները մեր մասին ոչ մի լուր չունեն, և հավանորեն այժմ նրանք կարծում են, թե մենք վաղուց ցրտի ու բքի գոհ ենք դարձել: Օ, ինչպես են նրանք այժմ լաց լինում ու գիշեր-ցերեկ մեզ որոնում լեռների ու ժայռերի ծերպերում: Հիմա գոհ ենք նրանով, որ եթե չազատվենք էլ, գեթ Դուք իմաց կտաք նրանց մեր կառավարության միջոցով, որ մենք կորսված չենք ու գտնվում ենք թուրքերի ձեռքում:

–Մենք երկուսս էլ Սև լեռնեցիներ ենք (Черногория)²⁴,– քիչ շունչ առնելով շարունակեց Ստանիսլավիչը,– Սովորում էինք Բելգրադի զինվորական դպրոցում, ապագայում սպաներ դառնալու համար, քանի որ Սև լեռան կառավարությունը չուներ զինվորական դպրոց: Դեկտեմբերի վերջերին մենք նամակ ստացանք, որոնք [ուր] մեզ բացատրում էին, թե Ցետինեում²⁵ նույն ծրագրով զինվորական դպրոց է բացվում, ուրեմն փոխանակ օտարության մեջ մնալու, կարող էինք գնալ հայրենիք: Երկուսով մեր գրքերը վերցրինք ու ոտքով ձանապարհ ընկանք: Մեզ համար զվարճություն էր ոտքով ձամբորդել, մեր երկրի գեղեցիկ լեռները ձեղքել և մտնել արծիվների բույր: Մեր որոշումը իմաց տվինք մեր հարազատներին նամակով: Եվ նրանք մինչև հիմա էլ սպասում են մեր գալստյան: Մեր ձամբորդության ընթացքում լեռներում հսկայական ձյուն տեղած լինելով՝ լեռնանցքները խափանված գտանք, անմիջապես չկարողացանք սահմանն անցնել, ստիպված եղանք օրերով այս ու այն կողմ թափառել ձամբա գտնելու մտքով: Վերջապես մի գյուղ նկատեցինք, ուրախացած այն կողմը դիմեցինք: Դեռ գյուղ չհասած՝ մեզ շրջապատեցին թյուրք սահմանապահ զինվորներ, մեզ կապեցին ու գյուղ տարան: Նոր միայն գլխի ընկանք, որ սխալմամբ թրքական սահմանն ենք անցել: Մեզ արգելեցին սերբ գյուղացիների հետ տեսնվել, որով կարող պիտի լինեինք մեզ ձերբակալողներին բացատրել մեր սխալը: Մենք թյուրքերեն մի բառ չգիտենք: Մեզ մոտ եղած գիրք, թուրթ, մատիտ, ամեն ինչ վերցրին ու հետևյալ օրը մեզ կայարան հասցնելով՝ երկաթուղի նստեցրին և ուղղակի Կ. Պոլիս հասցնելով՝ բանտ նետեցին: Մի թյուրք զինվոր դրեցին մեր դռան առաջ և արգելեցին մարդու հետ տեսնվել: Եթե թուրքերեն իմանայինք, թե՛րևս հնարավոր լիներ Սև լեռան դեսպանին մի կերպ մեր մասին իմաց տալ: Քառասուն օր միևնույն սենյակում փակված մնացինք: Մեզ ամեն օր քննում էին, հարցուփորձի ենթարկում: Մենք նրանց չէինք հասկանում, նրանք էլ մեզ: Միայն ենթադրում էինք, որ մեզ լրտեսների տեղ են դնում: Թարգման էինք պահանջում: Մեր պահանջն անպատասխան էր մնում: Վերջապես սկսեցին մեզ մի կերպ հասկացնել, թե եթե ուզում ենք մարդու պես ապրել, պիտի թուրք դառնանք: Մեզ համար ֆեսեր բերին, որ գլուխներս դնենք, պատռեցինք այդ կարմիր ընծաները և միշտ գերադասեցինք մեր սովորական հագուստով մնալ, ինչպես մեզ հիմա տեսնում եք, քան թե այլանդակվել: Մեզ սպառնացին սպանել, օրերով անհաց թողին, գիշերներով անհանգիստ արին, որ չքնենք: Վերջը նորից մեղմացան, նորից առաջարկեցին մահմեդականություն ընդունել և թուրք սպաներ դառնալ, խոստանալով մեծ-մեծ ռոձիկներ նշանակել մեզ: Մենք ընդդիմացանք ու մերժեցինք բոլոր առաջարկները մինչև վերջ ու պահանջեցինք հայտնել մեր դեսպանին, բայց անօգուտ: Մի գիշեր էլ հանկարծ մեզ բանտից հանեցին ու առանց հայտնելու, թե ուր են տանում, հասցրին նավահանգիստ ու նավ նստեցրին: Թե որ ուղղությամբ էինք գնում մենք, դժվարանում էինք հասկանալ, քանի որ նավում էլ փականքի տակ էինք և անցած տեղերն բոլորովին անծանոթ: Միշտ այն սարսափի գիտակցությունն ունեինք, թե ահա կգան ու մեզ արգելքից [սավասենյակից] հանելով ծովը կշարտեն: Եթե Պոլսում անկարող եղանք մեր դեսպանին իմաց տալ մեր մասին, մտածում էինք, այլևս փրկվելու հույսներս կորած են ու բախտի բերմունքին հանձնված, պիտի գնանք, ուր որ մեզ քշեն:

Տասնևմեկ օր ծովի ձամբորդությունից հետո մեզ ծովափ հանեցին մի անծա-

24 Չեռնոգորիա-թարգմանաբար՝ Սև լեռներ:

25 1878 թ. Ցետինեն Չեռնոգորիայի մայրաքաղաքն էր: Ներկայումս համարվում է Չեռնոգորիայի պատմական և մշակութային մայրաքաղաքը:

նոթ [վայր], ուր թուրքերեն չեն խոսում, որից մի քանի բառ արդեն սովորել էինք, այլ արաբերեն: Նավահանգստից մեզ միմյանց կապած 7 օրվա տանջալից ու ցեխոտ ճանապարհով մեզ ուղքով քաշ տվին հասցրին այստեղ: Բերողը մի ձիավոր ուստիկան էր և մեզ միշտ մտրակում էր, որ կամաց ենք գնում: Ցերեկը հասանք այստեղ ու ոտերիս ցավից չենք կարողանում շարժվել: Այս սենյակը մտնելու ընդմիջ մենք պառկած ենք այս խսիրի վրա ու հուսահատ սպասում ենք, թե էսօր-վաղը մեզ անպատճառ պիտի սպանեն:

Այսօր երեկոյան դեմ մեզ բերող ուստիկանը եկավ ու հայտնեց, որ վաղը պիտի ճանապարհվենք: Նա ձեռքով հասկացրեց, թե շատ հեռու ենք գնալու: Եթե մի ժամ ևս ուղքով տանելու լինեն, մենք անկարող կլինենք շարժվելու: Խնդրում ենք Ձեզ, իբրև եվրոպացի, մի կերպ իմաց տաք տեղիս ռուսական հյուպատոսին:

Նրանց ևս հայտնի է, որ նման դեպքերում Բալկանյան նորպատակ երկրների բնակիչներին Թուրքիայում պաշտպանում են ռուսական ներկայացուցիչները: Այս մտքով էլ երկու արտոլյալները հուսալից աչքերով ինձ էին դիտում:

Ես սրտապնդեցի նրանց, հուսադրելով, որ մինչև առավոտ իմաց կտրվի ոչ միայն ռուսական հյուպատոսին, այլև եթե հարկ դատվի, նաև մյուս բոլոր հյուպատոսներին: Իմ այս խոստումը նրանց կյանք տվեց: Չգիտեին ինչպես արտահայտեն իրենց գոհունակությունը և մանավանդ բախտավորությունը, որ այսպիսի մի հեռավոր տեղում պատահաբար բարեկամ մարդիկ են հայտնվում ու իրենց անչափ մխիթարում:

–Մի գիշեր ևս դիմացեք, և ես մեծ հույս ունեմ, որ դուք վաղն ազատ պիտի լինեք, – ասացի ես ու անմեղ հավածականների ձեռքերը սեղմելով՝ դուրս եկանք:

Կոստակին, որ ոչինչ չէր հասկացել մեր խոսակցությունից, երկար ժամանակ ինձ բաց չթողեց, մինչև որ մի առ մի չպատմեցի խեղձերի գլխով անցածը:

–Օ, ես շատ անգամ եմ լսել, որ այդպիսի բարձրահասակ, բարեկազմ ու առողջ երիտասարդներ, որոնք թուրքերեն չեն հասկանում, թուրք կառավարության ձեռքն ընկնելուն պես գաղտնի ճանապարհներով քշվում էին մինչև Մոսկով, մինչև Բաղդատ և այնտեղ միառժամանակ բանտերում պահվելուց հետո, երբ համաձայնում են մահմեդական դառնալ, ազատ են թողնվում ու լավ-լավ պաշտոններ ձեռք բերում: Նրանց տալիս են գեղեցիկ աղջիկներից կանայք: Շատերն էլ, դրանցով ու ռոձիկով շլացած, թուրք կառավարության համար դառնում են ձեռնտու գործիք ու երբեմն էլ խայտառակ կերպով, քան թուրք պաշտոնյաները, հարստահարում են աղքատ ժողովրդին: Սրանց տանում են, որ իրենց զինվորական դասն ազնվացնեն: Այս ընդմիջ քանի-քանի եվրոպացիներ կան, որոնք թրքացել են ու մեծ պատիվներ են վայելում թե՛ Ցլղղզում և թե՛ Տաճկաստանի բոլոր հայտնի քաղաքներում, – այսպես վերջացրեց Կոստակին իր երկար բացատրությունը:

Խնդիրը պարզ էր: Այս գիշեր կորցնելու չէինք, եթե ոչ հենց որ կառավարությունը հասկանա, թե այդ երեկո նրանց հետ տեսնվող է եղել, իսկույն հետքները կկորցնեն: Գիշերը գործել պետք էր: Կոստակին հանձն առավ անմիջապես գնալ հյուպատոսարան, ուր նրան շատ լավ ճանաչում են ու վստահում, ու պատմել բոլորը, ինչ որ լսեց: Եթե մինչև առավոտ արտոլյալներին չեն ազատի, նա կգա ինձ մոտ, ու միասին կգնանք ու կաշխատենք: Մենք բաժանվեցինք իրարից այն հավատով, որ առավոտյան երկու տարագիրներն ազատված կլինեն:

Առավոտյան վաղ, դեռ արևը չծագած, մի գեղեցիկ կառք կանգ առավ Կուրե խանի դռան առաջ: Հետաքրքիր անհատները շրջապատեցին կառքը, երբ տեսան նրա մեջ ռուս հյուպատոսարանի թարգմանին և երկու դավազներին²⁶ իրենց պաշտոնական հագուստներով: Ղավազներն իսկույն դուրս թռան կառքից ու թարգմանին առաջնորդեցին դեպի խանի մեծ դարպասը: Դուրս կանչվեց իսկույն խանի տերը, պահանջ տրվեց իսկույն բերել երկու օտարականները: Ուստիկանները, լրտեսները այս ու այն կողմ վազ տվին, բայց արդեն ուշ էր: Առանց երկար սպասելու երկու դավազները, թարգմանի նշանի վրա, ներս վազեցին, մտան սենյակ ու

26 Քաֆազ – դեսպանատան կից սուրհանդակ:

երկու գերիներին դուրս բերին: Ամբոխի մեջ մի իրարանցում ընկավ: Բոլորը տեսան, որ կառավարությունն անգոր է դիմադրել 3 մարդու, որոնք այդ թույլին այդքան ահարկու էին երևում: Մի թույլ չանցած կառքը հետ դարձավ՝ երկու Սև լեռների երիտասարդներին թոցնելով ուղիղ դեպի ռուսական հյուպատոսարան:

Հյուպատոսարան մտնելուց հետո ոչ ոք կառավարական շրջանակներից չհետաքրքրվեց, թե հնարավոր չէ արդյոք նրանց այնտեղից դուրս բերել: Կապիտուլյացիայի օրենքով եվրոպական ներկայացուցչությունից մարդ հանել անկարելի է, եթե հյուպատոսարանի կամքով չէ այդ:

Հյուպատոսը նրանց պահեց իր մոտ ու հայտնեց, որ նրանք ազատ կարող են շրջել քաղաքում՝ առանց վախենալու, որ իրենք կրկին կարող են վտանգվել, քանի որ կառավարությունը լավ գիտե, որ նրանք հյուպատոսարանի պաշտպանության տակ են, մինչև որ Պոլսի դեսպանի միջոցով կատուգի իրենց պատմության ճշմարտությունը և ապա նրանց կուղարկի իրենց հայրենիք:

Այդպես էլ եղավ: Չանցած մի ամիս՝ նրանք արդեն որդեկորույս ծնողների հարկի տակ էին Ցետինեում: Թյուրք կառավարությունը շատ ընկավ այս ու այն կողմ, շատ աշխատեց գտնել իր դավը խանգարողին: Սակայն գաղտնիքը լավ ձեռքերում էր գտնվում:

Այսուհետև Կոստակին մնաց իմ ամենալավ բարեկամը և ամեն անգամ ինձ պատահելիս, խորհրդավոր կերպով ասում էր. «Իմ կյանքում մարդու վատություն չեմ արել, իսկ լավություն շատ քիչ: Դրանցից ամենալավն այն եղավ, որ քեզ վստահեցի նման մի գաղտնիք, իսկ այս երկրում այդպիսի մի «ոձիր» առանց մեծ պատժի չի անցնում: Իմ ձեր հասակում այդ լավությունը կմատուցեք ամենամեծ մխիթարություն ինձ համար»:

Եվ նա մնաց իմ մտերիմ բարեկամը դեռ շատ երկար, երբ ես այդ երկրում կրում էի բանտարկյալի դառն կյանքը, և երբ շատ ծանոթներ իմ գոյությունն իսկ սնուցել էին, նա էլի ինձ հիշում էր և տեղեկություններ հարցնում իմ մասին:

Ու հիմա, երբ ես ազատ եմ, շատ հաճախ եմ հիշում այդ ազնիվ ձերուկին, իր կարմիր առողջ դեմքով, իր ավեր միությունով, իր մինչև գետին կռացած մեջքով ու մշտական ծիծաղ նայվածքով:

Հիշում եմ նրան, և այդ հիշողությունը ինձ մեծ հաճույք է պատճառում:

Այս միջադեպից անցան բավական օրեր, Տիգրանի խնդիրը չպարզվեց, ուստի և ես ստիպված էի սպասել Հալեպում: Ես անհամբեր էի դարձել, քանի որ այդ քաղաքում անելիք չունեի: Մի օրվա ժամավաճառությունն իսկ հանցանք էր ընդհանուր գործի հանդեպ: Հալեպի իմ գործունեությունը ընդհանուր աշխատանքիս նախաբանն էր, եթե կարելի է այսպես արտահայտվել՝ բուն աշխատանքս սկսվելու էր այսուհետև: Մինչև այժմ ես աշխատում էի հայկական շրջանակի սահմաններից դուրս, ուրեմն և իմ անձնավորությունը դեռ այնքան կասկածի առարկա դառնալ չի կարող: Այսուհետև է, որ կասկածները կարող են ավելի լուրջ դառնալ: Բնական է, որ ես ավելի քան զգույշ պիտի լինեմ: Գլխավոր ստահոգությունս այն է, որ ձերբակալվելիս իմ պատճառով որևէ մեկը, որ գործակից է ինձ, չձերբակալվի: Ինձ վրա վստահ եմ այն տեսակետով, որ մոտոս ոչ մի կասկածելի բան չկա, ոչ մի գրություն, ոչ մի անուն, ոչ մի հասցե: Ինչպես վերևն էլ ասացի, մետաքսի վկայականս էլ մոտոս չէի պահում, հանձնել էի վստահելի ձեռքերի: Ես պիտի Հալեպից ճանապարհվեի առանց որևէ հանձնարարականի: Մինչև այժմ ումն ուզում էի տեսնվել, ինքս էի դիմում, այսուհետև բուն հայկական վայրերում, ուր ոստիկանական ու լրտեսական պրպտումները կրկնակի ու եռակի էին, տեղական գործիչներն ինձ պիտի գտնեն ու տրված նշանով ներկայանան ինձ: Երբ ես հասնեմ մի քաղաք, օրինակ՝ Այնթապ, Հալեպից կոմիտեն գրում է այնտեղի ամենավստահելի գործչին, որի մասին ես ևս դրական կարծիքի եմ: Նամակը ուղարկվում է հատուկ մարդու ձեռքով ու գրված է ծածկագրով: Ստացողը միայն կարող է բաց անել և կարդալ: Նա է, որ ինձ պիտի ներկայանա առանց իր ընկերների հայտնելու: Ինձ հետ տեսնվելուց հետո միախին կորոշենք իր ընկերներից էլի որի հետ անհրաժեշտ է տեսնվել: Այս նույն եղանակը գործ պիտի դնենք և հաջորդ քաղաքն անցնելիս, այս անգամ

նամակ գրողը կլինի նախորդ քաղաքի մարմինը, և այդպես հաջորդաբար:

Այնթապի ճանապարհի վրա է Քիլիս քաղաքը, ուր համեմատաբար քիչ հայություն կա: Լինելով փոքրիկ գավառական կենտրոն, հեղափոխական տեսակետից կարևորություն չի ներկայացնում, ուստի Հալեպի մարմնի հետ համաձայնության ենք գալիս, որ այնտեղ որևէ մեկին տեսնվելու կարիք չկա, որ ավելի լավ է, Այնթապի մարմինը կազմակերպելուց հետո տեղական մի անդամին դրկել Քիլիս՝ այնտեղի հետ կապվելու համար: Բայց ես Քիլիս պիտի մտնեմ և մի 10-15 օր պիտի մնամ: Ես ամենքի համար ֆոնոգրաֆչի եմ [և] մի գավառական կենտրոն թողնել, անցնել չեմ կարող: Պետք է այնտեղ էլ դրամ վաստակեմ:

Մինչ այս, մինչ այն ապրիլն էլ անցավ, և Ալեքսանդրետի տարածայնությունը մի վերջնական լուծումի չհանգավ: Հատիկն այլևս Տիգրանի կողմից վտանգի մահին չի խոսում իր նամակներում, դրանով, իհարկե, այն տպավորությունը թողնելով ինձ վրա, որ Տիգրանն այլևս նախկին պահանջները չի դնում, որ նա համակերպվել է կազմակերպությունից դուրս մնալու մտքին: Մյուս կողմից ես էի այն համոզման գալիս, որ Տիգրանն իմ նամակն ստանալով զգաստացած կլինի, և թերևս մենք կարող կլինենք առանց արգելքների մեր սկսած գործը շարժել դեպի հայկական գավառները:

Հանդիպող ծանոթ թուրքերին հայտնում եմ, որ այստեղ այլևս վաստակ չկա, պիտի շարունակեմ ճանապարհս դեպի ներսերը: Ինձ խորհուրդ են տալիս ուղղակի գնալ դեպի Ուրֆա: Դա իմ գործին չի գալիս: Ֆուադ բեյ Մյուդարբիս գաղտնի հետ եմ խորհրդածուս: Նա առաջարկում է անցնել Այնթապ. հարուստ քաղաք է և այդպիսի նորությունների սիրահար: Նա պատմում է, որ բարեկամ է թե՛ Քիլիսի և թե՛ Այնթապի գայմագամներին և ինքը նրանց հանձնարարականներ կտա, որպեսզի որևէ արգելք չհանեն մեքենայիս դեմ և ընդհակառակը՝ աշխատեն ինձ շահեցնել: Ֆուադ բեյն իսկապես տվավ այդ հանձնարարական նամակները, իսկ Թուրքիայում այդպիսի գրությունները խոշոր դեր են կատարում: Նպատակս է Ջեյթուն հասնել: Մարաշի համար էլ մի այդպիսի հանձնարարական պետք էր, բայց Ֆուադ բեյը ցավ հայտնեց, որ այնտեղի բարձր պաշտոնյաներից ոչ մեկին չի ծանաչում:

[1899 թ.] մայիսի 5-ին ճանապարհվեցի ֆուրգոնով դեպի Քիլիս: Երկու օրվա ճամբա է: Ֆուրգոնում կային ուրիշ ճամբորդներ: Ես իմ սովորական կեպի գլխարկով եմ: Մի հասակավոր թուրք հետաքրքրվեց ինձանով, երբ իմացավ, որ այդպիսի խոսող մեքենայի տեր եմ, ցավ հայտնեց, որ Թուրքիայում ուզում եմ փող աշխատել, միևնույն ժամանակ կեպի գլխարկով եմ շրջում: Այդ արտաքինով մեկի մոտ ոչ ոք չի գնա: -Լավ կանես որդի, շապկատ²⁷ պահես և մի գեղեցիկ ֆես ծածկես: Թե՛ շնորհքով մարդու կնամանես և թե՛ փող կվաստակես:

-Ճիշտ է ասում էֆենդին, ճիշտ,- վրա բերին այս ու այն կողմից: Հալեպում ես արդեն այդ հոգսը քաշել էի, գիտեի, որ ֆեսով ոչ ոքի ուշադրությունը չեմ հրավիրի իմ վրա, մինչ գլխարկը աչք է ծակում: -Թող էֆենդու ասածը լինի: Այս բուպեյին ֆես կդնեմ,- ասացի ես, սնդուկս բաց արի, ուր մեքենաս էր սարքված²⁸ և այնտեղից ֆեսը հանելով՝ ծածկեցի: -Օ՛, մաշալլա, մաշալլա, ինչ սագում է», - աղաղակեցին ամեն կողմից: Այնուհետև նկատեցի, որ ամենքի վերաբերմունքը փոխվեց դեպի լավը, խոսելով, ծիծաղելով հասանք Քիլիս:

Ի՞նչ քաղաքի գլխավոր խանը, տեղավորվեցի իմ սենյակում ու առանց մարդու հետ տեսնվելու, սարքեցի մեքենան, ռեկլամի արկղը լուսամուտից կախեցի հրապարակի վրա, երկու կողմը տաճկական դրոշակները կախեցի: Հաճախորդները սկսեցին գալ: Կես ժամ չանցած մի ոստիկան մտավ ներս ու հայտնեց, որ գայմագամ բեյն ինձ կանչում է: Իմ հարցին, թե որտեղ է գայմագամը,- սարայումն է,- ասաց ոստիկանը ու ձեռքով լուսամուտից ցույց տվեց հրապարակի դիմաց մի մեծ շենք: Սենյակս կողպեցի ու ոստիկանի հետ գնացի սարայ (կառավարություն): Ինձ առաջարկեցին թեմեմտի²⁹ տուրքի տեսչի սենյակը: Ինձ տեսնելուն պես տեսուչը

27 Գլխարկ:

28 Գտնվում:

29 Հարկահանության:

բավական տաքացած բացականչեց. –Դու ո՞վ ես, որ ինքնագլուխ օսմանյան դրոշակ ես պարզել: Ի՞նչ մարդ ես, ինչն՞ ես եկել: Իսկույն նկատեցի, որ շապկայիս հետ այդ ձևով [ոչ] մի պաշտոնյա չէր խոսի: Բացատրեցի գալուս նպատակը, հայտնեցի, որ կառավարության թույլտվությունն ունեմ և ավելացրի, որ հատուկ նամակ էլ ունեմ գայմագամ բեյի վրա³⁰: Այս որ լսեց, տեսուչը մեղմացավ և ասաց, որ ինձ տանեն գայմագամի մոտ:

Մտա գայմագամի սենյակը, Ֆուադ բեյի նամակը դրի առաջը և ասացի, որ Ֆուադ բեյը սելամ է ուղարկել: «Ալեյկում սելամ³¹»,– ասաց գայմագամը, հրավիրեց ինձ նստել: Նամակը կարդաց և ասաց. –Այդ ինչ մեքենա ես բերել: Առաջ կբերեն կառավարությանը ցույց կտան, իրավունք կտանան, նոր կհայտարարեն: Ես բացատրեցի, որ երկրի կարգին անծանոթ լինելուս պատաճառով է եղած այդ թյուրիմացությունը: Մի պաշտոնյա միջամտեց. –Մեքենան թող բերի, տեսնենք: –Հան, հան, լավ կլինի,– ասաց գայմագամը:

Դուրս եկա, երկու ոստիկան հետևեցին ինձ: Մեքենա[ն] տվի նրանց, եկանք գայմագամի մոտ: Արաբական մի երկու եղանակ երգել տվի, մի քանի եվրոպական մարջեր նվագել տվի՝ ներկաների հիացմունքը գազաթնակետին հասավ:

–Բու նե գյուզել իշ, մաշալլան,³²– գոռաց գայմագամը: «Էյ մյուդիր էֆենդի»³³,– դարձավ տուրքի տեսչին, որ մինչ այդ մտել էր գայմագամի սենյակը, ինչպես և սարայի բոլոր ծառայողները,– ինչ թեմետուն տուրք, ինչ բան, օտար մարդ է, մեր հյուրն է, այսպիսի գեղեցիկ մեքենա է բերել մեր երկիրը և դեռ տուրք էլ՝ պիտի տա: Այդ չեղավ՝ տուրք–մուրք չկա: Գնա որդիս, դարձավ նա ինձ, գնա և ուզածիդ պես փող աշխատիր: Ոչ ոք այդ մարդու քեֆին չդիպչի: Այս խոսքերի վրա դուրս եկա ու իմ գործը շարունակեցի:

Դեռ թուրքական եղանակներ չունեի: Արաբականը, եվրոպականը [բնակչության] պահանջները չէր բավարարում: Հետաքրքրվեցի, իմացա, որ Քիլիսում ժողովրդական շատ հայտնի երգիչներ կան: Կանչել տվի, ներկայացան երկու հսկա տղամարդիկ, ժողովրդից սիրված երգիչներ՝ Շիմրինն օղլու և Վեսինն օղլու: Երկուսից էլ նոր երգեր վերցրի շատ աջող: Քաղաքում տարածվեց, որ մեքենայի մեջ կան իրենց հայտնի երգիչների երգերը: Մի քանի օր այնպիսի բազմություն էր հավաքվում սենյակիս շուրջ, որ անցնելը դժվարանում էր:

Քիլիսում ընդամենը մնացի 15 օր: Այդ միջոցին շատ անսպասելի կերպով պատահեցի բժիշկ Նիկողոսին՝ Ալեքսանդրետի ֆրանսիական հյուպատոսի թարգմանին: Նա պաշտոնական գործով եկել էր Այնթապ ու վերադառնում էր: Նրա կառքը կանգ առավ նույն խանի բակում, ուր ես էի իջևանած: Չիերը կերն ուտելուն պես պիտի մեկներ: Սենյակիս առջևով անցնելիս տեսավ մեքենաս, ներս մտավ: Դռները փակեցի: –Այս շատ լավ եղավ, որ Ձեզ պատահեցի,– ասաց նա: –Ձեզ շուտով կմատնեն: Հալեպի մեր կազմակերպության ձեռքն է ընկել Տիգրանի մի նամակը՝ գրված իր մի համախոհին, որի մեջ հետևյալ նախադասությունը կա. «Շուտով՝ գինքը կհամբուրեն Հուդայի համբույրով»: Այդ խոսքերը Ձեզ են վերաբերում: Հալեպի ընկերներն այդ նամակը մեզ էին դրկել ու խնդրել, որ զգուշացնենք, որ հանկարծակիի չգաք: Թե՛ Հալեպի և թե՛ Ալեքսանդրետի մարմինների կողմից խնդրում են անմիջապես դուրս գալ երկրից, մի առժամանակ անցնել Եգիպտոս, ապա երբ կտեսնենք վտանգը անցած, կրկին կվերադառնաք: Հատկապես անհանգստացել են հալեպցիները: Մի գուցե քաղաքական հալածանքները գլուխ բարձրացնեն հայերի դեմ:

Ես չհամաձայնեցի այդ առաջարկին այն հիմունքներով, որ այսքան դժվարություններից հետո հազիվ մեզ հաջողվել է մտնել Երկիր և որոշ գործ կատարել, այժմ մի մարդու սպառնալիքից վախենալով՝ լքել գործը ու հեռանալ, հեղափոխականին վայել գործ չէ: Մյուս կողմից ինձ հետ անձնապես ծանոթների մասին Տիգ-

30 Համար, նրան հասցեագրված:

31 Բարև:

32 – Փառք Աստծո, ինչ լավ աշխատանք է:

33 Հարկահավաք պաշտոնյա:

րանը չգիտի, հետևապես մատնելու դեպքում պիտի մատնանշի ինձ ու Հատիկին: Հատիկը ռուսահպատակ է, նրան անմիջապես ռուս ներկայացուցչությունը կապահանջի, կման ես: Ես էլ կնայեմ հանգամանքներին: Հավանորեն երկար քննություննից հետո ինձ արձակեն, հակառակ դեպքում պատիժս կկրեմ կամ թե, եթե կարիք զգացվի, կհայտնեն ռուսահպատակ լինելս: Բայց այս քայլը կանեմ միայն այն դեպքում, եթե ռուսահպատակության հայտնելս գործին կամ նույնիսկ մի անհատի ամենաթեթև կերպով չպիտի վնասի: Այդ կողմից ես կանեմ այն բոլորը, ինչ որ թելադրում է հեղափոխականի անշեղ կամքը և բարոյական ըմբռնումները: Գալով Հալեպի ընկերների երկյուղին՝ ես խնդրում եմ, հատուկ նամակ գրել և իմ կողմից վստահեցնել, որ իրենցից ոչ ոք չպիտի տուժի այս խնդրում, ինչ որ կապված է անձնապես ինձ հետ:

Այս բոլորից հետո բժիշկը չկարողացավ պնդել իր առաջարկի վրա ու խոստացավ հալեպցիներին գրել այն բոլորը, ինչ որ խնդրեցի գրել: Վերջը մի երկու խոսքով բացատրեցի, որ հեղափոխական գործը առանց զոհողությունների չի լինի, բայց զոհողությունները պետք է խելացի կերպով արվեն, որ գործի հաջողության համեմատականից դենը չանցնի: Ներկա դեպքում տուժողը ես եմ լինելու: Ես գիտակցում եմ գործի լրջությունը, ուստի և գիտակցորեն մնում եմ վտանգի շրջանում, ցույց տալու համար այն հիմնականը, որ ով զոհողություններ է պահանջում ուրիշներից, նախ ինքը պիտի պատրաստ լինի զոհողություններ անելու: Բժիշկն այս խոսքիս վրա այլայլվեց: -Ես խոսք չեմ գտնում Ձեզ առարկելու: Արեք, ինչպես Դուք եք կամենում:

Այնուհետև ես ասացի, թե ինչ է մնում անելու մեր դրսի ընկերներին, եթե ես ձերբակալվեմ, որ իրենք չպետք է հուսահատվեն: Պետք լինի դրսից, Եվրոպայից տասնյակ ինձանից լավ ուժեր կգան: Հիմնականն այն է, որ Երկրի մեջ հեղափոխական օջախը պիտի վառ պահել: Իսկ դրանք հենց այն անձավորություններն են, որոնց կարելի է եղել ի մի բերել հանուն գործի: Ես կկրեմ բանտարկյալի կյանք, և դա ծանր չի լինի, եթե սկսված գործը կանգուն մնա ու կշարունակվի նույն թափով:

Բժիշկ Նիկողոսը վստահեցրեց, որ ինքը պատրաստ է անձամբ գործին անձվիրաբար ծառայել և նույն ոգով խոսել ու գրել մեր նորակազմ մարմիններին: Այնուհետև ես գետին շոշափեցի, թե արդյոք հնարավոր չէ՞ Տիգրանին ոչնչացնել: Ես չուզեցի ասել, որ վաղուց այդ մտքով հրահանգներ եմ տվել Հատիկին: Բժիշկը հնարավոր չգտավ այն պատճառաբանությամբ, որ ներկայումս Հայկական հարցը Կիլիկիո շրջանում համարյա թե հանգած դրության մեջ է. կառավարությունը [իր կողմից Հայկական հարցը] մոռացության տված է], ու կյանքը մասամբ նորմալ բնույթ է ստացել: Նման մի քայլ նորից կոտորածների տեղիք կտա ու հեղափոխական աշխատանքների աշխուժացումով կբացատրվի: Իսկ այդ հանգամանքը հայերի դեմ տրամադրությունները լարած կպահի: Մեր աշխատանքը թող լռիկ, մնջիկ կատարվի, առանց ցնցումների: Ես չպնդեցի իմ առաջարկի վրա: Մենք բաժանվեցինք: Նա մեկնում էր Ալեքսանդրետ ուղղակի: Խնդրեցի մի վերջին կետ, որ նա ձանապարհը շեղի ու մտնի նախ Հալեպ ու նոր անցնի Ալեքսանդրետ: Ինչ որ պիտի գրեր Ալեքսանդրետից Հալեպ, ներկա դեպքում գրելու կարիք չէր լինի, որ ինքնին միշտ վտանգավոր էր, այլ անձամբ կխոսեր ու կբաջալերեր:

Բժիշկը տաք բնավորության մարդ էր: Գործի էր կաշույն ոգևորությամբ և համառությամբ: Վստահ էի, որ նա կարող պիտի լինի հալեպցիների ընկած տրամադրությունը բարձրացնել: Այդ կետը նա կատարեց հաջողողությամբ:

Ես հիմա շտապում էի: Աշխատում էի շուտ հասնել Ջեթուն: Հեռու չէ, բայց առանց քիչ թե շատ կանգ առնելու ճամփի վրա գտնվող քաղաքները, կասկածի տեղիք կտամ: Պետք է երևա, որ իմ շարժումները կապված են միայն դրամ վստակելու հետ: Մյուս կողմից գործը պահանջում է, որ ես Այնթապում մի քիչ ավելի գբաղվեմ կազմակերպական գործով:

[1899 թ.] մայիսի 21-ին ես Այնթապում էի: Հասնելուս հաջորդ օրը ներկայացա

սարայ³⁴ գայմագամին: Մի սիրալիք մարդ էր Իսմայիլ բեյ անունով, ծագունով լազ՝ Տրապիզոնի կողմերից: Տվի Ֆուադ բեյի հանձնարարականը: Հետաքրքրվեց իմ զբաղումով, կանչեց թեմետուն տուրքի տեսչին և պատվիրեց առանց արգելքի և առանց տուրք պահանջելու թույլ տալ ինձ դրամ վաստակել: Ապա դառնալով ինձ՝ ֆրանսերեն սասց.-Գնացեք Ձեր գործին, եթե որևէ դժվարության հանդիպեք, դիմեցեք ինձ:

Դուրս էի գալիս, պաշտոնյաներից մեկը կամացուկ սասց.-Լավ կլինի մեքենադ բերես և գայմագամ բեյին ցուցադրես:

-Անմիջապես,- սասցի ու մի ոստիկան խնդրելով անցա սենյակս, որ գլխավոր փողոցի վրա մի օթելումն էր, մեքենաս տվի ոստիկանին, ես էլ վերցրի գլանները, եկա սերայ: Պաշտոնյաները հավաքվեցին գլխիս: Մի ժամի չափ ցույց տվի բոլոր կտորները: Ամենից շատ հավանեցին Քիլիսում վերցրած թուրքական եղանակները: Բոլորն էլ շատ գոհ մնացին, և ամեն մեկն աշխատում էր ինձ որևէ կերպ ծառայություն ցույց տալ:

Գործս հաջող էր ամեն կերպ: Պետական շրջանակները շատ բարյացակամ վերաբերմունք էին ցույց տալիս, ժողովրդի, այցելուների կողմից որևէ նեղություն չկրեցի, չպատահեց մի դեպք, որ մտնեն, լեն գործիքս ու չուզենան դրամ տալ: Այնպես որ կարիք չեղավ գայմագամին անհանգստացնել որևէ բողոքով իմ կողմից: Փողոցում պատահելիս կանգնում էր, հետաքրքրվում իմ դրությամբ, իմ վաստակով և իր գոհունակությունն էր հայտնում, երբ ես որևէ բողոք չէի ունենում:

Ֆուադ բեյը Հալեայի արիստոկրատ ամենաաչքի ընկնող Մյուդարիս ընտանիքից էր, որի հայրը՝ Ջեքի փաշան, մեջլիսի անդամ էր և խոշոր ձայն ուներ վիլայեթի բոլոր հասարակական գործերում: Ամեն մի պաշտոնյայի համար իդեալ էր այդ ընտանիքի բարեկամ լինելու: Ֆուադ բեյի որևէ առաջարկ ուրախությամբ էր ընդունվում ու գործ դրվում: Ֆուադ բեյն այս դեպքում իմ պաշտպանն էր, ոչ ոք չէր ուզենա ինձ դժգոհ թողնել:

Ես Այնթափում մնացի մի ամիս: Երկար սպասեցի, մինչև որ հանձնարարված անձնավորությունը՝ Գրիգոր Թավուգյանը, ներկայացավ ինձ: Անմիջապես գործերի մասին տեղեկություն տվեց: Պարզվեց, որ համարյա բոլոր աչքի ընկնող գործիչները մեր կազմակերպությանն են հարել: Հարկավոր է միայն, որ դրսից եկող ընկերները լուսաբանեն մեր անելիքները և գործունեության գործնական ուղիներ ցույց տան:

Պետք է ասել, որ Այնթափը Արևելյան Կիլիկիայում իր կրթական մակարդակով շատ բարձր տեղ էր գրավում: Բացի հայկական բավական առաջադեմ դպրոցներից, այդտեղ վաղուց ի վեր գոյություն ուներ ամերիկյան կոլեջ, ուր դասախոսում էին հայտնի պրոֆեսորներ: Շատերը ավարտելուց հետո գնում էին Ամերիկա և այդտեղ բարձրագույն կրթություն ստանալով, իբրև պատրաստի ուժեր վերադառնում էին Թուրքիա՝ այս ու այն քաղաքում հիմնված ամերիկյան կոլեջներում դասախոսելու համար: Խնորը պատրաստ էր մեծ չափով, պետք էր ներքին աշխատանք, որպեսզի բողոքական պաստորների կրոնական ազդեցությունից զերծ պահեինք նոր սերունդը և նրանց ապագային պրոպագանդայի դեմ առողջ ազգային դաստիարակություն տայինք: Այդ դեպքում հեղափոխական աշխատանքը կտար իր արժանի պտուղը: Պաստորական կեղծ դաստիարակության դեմ աշխատում էր առաջադեմ ամբողջ երիտասարդությունը: Այդ երիտասարդությունն ամբողջությամբ պետք է դաշնակցական շրջանակի մեջ առնել: Դրանց մեջ փոքրիկ աշխատանք կատարելով՝ կարելի է հեղափոխական նոր սերունդ պատրաստել, որ ապագա շարժումների ղեկավարի դեր պիտի կատարի ոչ միայն Այնթափի, այլև ամբողջ Կիլիկիայի բոլոր կարևոր կետերում: Թավուգյանի հետ այս առթիվ խոսելուց հետո հարկ համարեցի հայտնել, որ լայն շրջանակի մեջ իմ երևալը միանգամայն ընդունելի բան չէ, որ իմ անձնավորությունը պիտի շատ սահմանափակ մարդկանց հետ շփում ունենա, հակառակ դեպքում մի փոքրիկ հայտնություն բավական կլինի

34 Սարայ – տվյալ դեպքում գավառապետի պաշտոնատեղին:

հարյուրավոր մարդկանց ձերբակալելու և հալածանքի ենթարկելու համար:

Ես խնդրեցի իմաց տալ Արմենակ Նազարեթյանին և մի անգամ ևս ինձ հետ տեսակցել ավելի բազմակողմանի քննելու այն հարցը, թե երիտասարդներից որո՞նց կարող ենք առաջ բաշել ու շրջանակները դրկել՝ տեղական մարմիններ կազմակերպելու համար: Այսպիսով իմ աշխատանքը պիտի լիներ ոչ միայն Այնթապի կազմակերպությունը գլուխ բերել, այլև նրա միջոցով գավառական գործիչներ դուրս բերել շրջագայելու համար: Ճիշտ է, այդ ժամանակ հայ մտավորականի համար դժվար էր գավառից գավառ շրջել և կասկած չհրավիրել իր վրա, բայց որևէ արհեստով, որևէ զբաղումով գնալու թույլտվությունն էլ դժվար չէր ձեռք բերել, մանավանդ երբ մի քիչ դրամով հնարավոր էր թյուրք այս կամ այն պաշտոնյային՝ թափը մեղմացնել:

Թավուզյանը գնաց՝ խոստանալով երկու օրից գալ և ժամանադրավայրն առաջնորդել ինձ, ուր լինելու էր նաև Նազարեթյանը: Իմ մեքենան խոշոր դյուրու-թյուն էր տալիս ամենի մարդու ինձ մոտ մտնելու, որպես թե մեքենան է լսում, կամ թե ես էի մեքենաս վերցնում ու գնում ամենուր, բավական է, որ գիտեին իմ մեքենայի պահանջը այս կամ այն ընտանիքի համար: Բոլոր դռներն իմ առաջ բաց էին և կասկածից դուրս:

Հենց այդ սպասումի միջոցին, [1899 թ.] հունիսի 20-ի երեկոյան, երբ մտածում էի պառկել, դուռնս բաղխեցին: Ինձ թվաց, որ Թավուզյանն է, դուռը բաց արի, տեսնեմ մի ոստիկան, որը հայտնեց, թե գայնագամն այս րոպեին ինձ է պահանջում: Հարցրի, թե մեքենաս էլ վերցնեմ, պատասխանեց՝ ոչ:

Մի փոքր կասկած անցավ մտքովս: Անխոս դուռնս փակեցի և դուրս եկա: Տեսնեմ սանդուխների ներքևում կանգնած է մի կոմիսեր: Կասկածն ավելի հաստատուն դարձավ, բայց և այնպես շատ անտարբեր գնացի հետները: Հասանք տուն: Գայնագամն ինձ շատ սառը ընդունեց և պաշտոնական ձևով հարցրեց անուն ազգանունս, որտեղացի լինելս և ապա թե ինչու համար եմ եկել Թուրքիա: Իմ պատասխանը պարզ էր, ամենքը գիտեին այդ: Գլուխը շարժեց, ապա տեղից վեր կացավ, ձեռքը դրեց ուսիս և ավելացրեց. – Ձեզ հանձնում եմ ոստիկանության: Հեռագիր կա Հալեպից Ձեր մասին, որով Ձեզ պահանջում են: Ապա ֆրանսերեն ավելացրեց. – Շատ ցավում եմ, որ հրամանը ավելի բարձր ինստանցիայից է՝ վալիից: Ինձ թվում է, որ սա մի ինտրիգ է հայերի կողմից: Իմ իրավունքիս տակ լինեմ, ես Ձեզ անմիջապես նավահանգիստ կուղարկեի և այնտեղից դեպի դուրս: Այժմ ես կատարում եմ իմ մեծիս հրամանը:

Ես ինձ պաշտպանելու իրավունք չունեի: Սեր-կոմիսարն այնտեղ էր, նա էլ միացավ, և ես այդ երեքի հսկողության տակ առաջնորդվեցի դեպի սերայ, ուր գտնվում էր թե՛ բանտը և թե՛ փոլիս դայերեսին³⁵, ուր բերում են նոր ձերբակալվածներին:

Ճանապարհն անցնում էր իմ սենյակի առջևով: Խնդրեցի թույլ տալ վերմակս վերցնել հետս: Սեր-կոմիսարը չհամաձայնվեց: – Սենյակը թող այդպես մնա, որ վաղը պաշտոնապես բանանք: Հիմա ուղղակի տարեք սերայ ու հանձնեք ոստիկանական բաժին, – ասաց նա կոմիսերին ու ոստիկանին: Ընդդիմանալու ոչ մի ցանկություն չունեի, որովհետև անօգուտ էր: Անցանք սերայ: Այնտեղ ինձ մտցրին մի սենյակ, ուր թափրթված էին զանազան մարդիկ, որոնք մեծ մասամբ քնած էին անկանոն կերպով՝ մեկի գլուխն էր այս կողմ, մյուսի ոտքերը, հենց էնպես հագուստով, կոշիկով: Սա իմ գիշերելու տեղն էր: Պետք էր համակերպվել: Բոլորովին ապահով եմ: Վրաս ոչինչ չկա: Բայց խիստ զարմացրեց այն, որ ինձ ձերբակալելիս հարկ չհամարեցին վրաս խուզարկել: Վրաս եղած ամեն ինչ կարող էի ոչնչացնել: Մի փոքրիկ տետրակ ունեի, ուր գրել էի՝ որքան է իմ հասույթը՝ բոլորը ռուսերեն: Դա արել էի նրա համար, որ խուզարկության ժամանակ համոզվեն, որ իմ ուշ[քն] ու միտքը տարված է եղել իմ վաստակի խնդրով:

Քունս չտարավ: Ինձ համար արդեն պարզ էր, որ մատնություն է տեղի ունեցել,

35 Ոստիկանատուն:

ու մատնողը, կասկածից դուրս, Տիգրանն էր: Ես այնքան չէի մտածում իմ կրելիք նեղությունների մասին, որքան այն մասին, որ սկսած գործը կանգ էր առնում, որ այդքան նեղություններով ձեռք բերված հաջողությունը ընդհատվում էր ու մեր գործ դրած միջոցը, օտար անձնագրով, ու լեզու ճանապարհով տարվող այդ հարմար միջոցը, մեր կազմակերպության ձեռքերից դուրս էր պրծնում: Համոզված էի, որ թուրք կառավարությունը ոչ մի կերպ չի կարող ապացուցել իմ հայ լինելը, եթե ես այդ չխոստովանեմ: Բայց հայտնությունն այդ մասին թուրք կառավարության աչքերը խոշոր չափով բաց է անելու: Իմ ետևից եկողներ պիտի լինեն, ամենքը կասկածի առարկա պիտի դառնան և դեպի երկրի խորքերը չպիտի կարողանան առաջանալ: Մյուս կողմից նոր կազմված մարմինները որպիսի հարված են կրելու բարոյապես: Կասկածն ամենքին պաշարելու է: Խախտվում է հավատը դեպի ընկերը, վստահությունը տեղի է տալիս: Սառնությունը տիրում է շատերին: Տուժողը ընդհանուր գործն է: Եվ այս ծանր ու հոգեմաշ մտածմունքը իմ ուղեղին հանգիստ չի տալիս: Մի միփթաբություն եթե ունեմ՝ այդ ամբողջ մտայն պատկերացումների մեջ այն է, որ ինձ հետ կապ ունեցողների մասին ոչ որ չգիտեմ: Ուրեմն և նրանք կասկածից դուրս են, և նրանցից մեկնումեկը քննության կամ դատի ժամանակ ներկա չի լինելու իբրև գործակից ու գեթ մտքում չի ասելու, թե ես եմ պատճառը (իհարկե, անուղղակի) իր ձերբակալման:

Անուններ ու դեմքեր են անցնում մտքովս և ինչ անձկությամբ եմ պատկերացնում, թե մեկնումեկը կարող է կասկածալիքով ձերբակալվել: Բայց այս միտքը միշտ ետ եմ հրում և ուստիկանության ու քննության հանդեպ ինձ մենակ պատկերացնում: Մտքովս չի անցնում, թե Տիգրանը կարող է գործի մեջ լինել: Մատնել է, ուրեմն և դրանով իրեն ապահով կացություն ստեղծել: Այնուհետև մտածում եմ այն բոլոր պատասխանների մասին, որ տալու եմ առաջադրված հարցերին: Բայց դրանք որոշ են ինձ համար: Դրանք այնքան կրկնված են ու ձևավորված, որ ավելի ճիշտ գիտեմ, քան թե հանկարծ ինձ քննեն ազատ պայմաններում, ու ես ուզենամ հայտնել իմ իսկական անձնավորության մասին, որ այդ միջոցին իմ հոգեկան աշխարհից բոլորովին դուրս է շարված այնքան անվիճելի կերպով, որ ինքս իսկ համոզված եմ, որ ես հայ չեմ՝ որոշ անուն-ազգանուն ունեցող, այլ բուլղար Դիմիտրի Մարիտով-Պոպով ազգանունով, որ եկած եմ Թուրքիա ֆոնոգրաֆ գործիքով իմ օրական պարենս հայայթելու: Այս գաղափարն ինձ համար դառել է միս ու արյուն, և որպեսզի դրա փոխարեն ուրիշ բան ասեմ, պետք է հսկայական ձիգ թափեմ նրան իմ միս ու արյունից գատելու, ուրիշ խոսքով՝ ինձ արյունոտելու:

Նույն երևույթը տեղի է ունեցել և լեզվիս նկատմամբ: Հայերենը մոռացության եմ տված, հայերեն չխոսելու համար ամիսներով այնպիսի հոգեկան ձիգ եմ գործադրել, որ ինձ համար դառել է մի խորթ, մի օտար լեզու, եթե պետք է եղել, հազվադեպ դեպքերում բացահայտվել հեղափոխական գործակից հայի հետ, երկար մտածելուց, բառերը հաճախ դասավորելուց հետո միայն ինձ հաջողվում էր ստրբերս արտահայտել: Խոսելիս հանկարծ իմ հոգեկան ապրումները, որ ես հայերեն չպիտի խոսեմ, ներս էին խուժում իմ ներքին աշխարհը, և ինձ թվում էր, որ ինձ մատնում եմ այդ լեզվով, բայց շուտով սթափվում էի իյուզիաններից, շարունակում խոսել, որպեսզի քիչ հետո նույն հոգեմաշ զգացումներն ունենամ:

Այս հոգեկան դրությունը մարդ չի կարող ըմբռնել, մինչև որ նույն պայմաններում եղած չլինի ամիսների ու տարիների ընթացքում: Սա մի զգացում է, որ մարդ չի ուզենա զգալ իր կյանքում, այդ զգացումի շարունակական գոյությունը ամենամեծ գոհողությունն է, որ մարդ կարող է պատկերացնել: Ոչ մի նեղություն, հալածանք, բանտ, աքսոր, եթե դա տեղի ունի սովորական պայմաններում, չեն կարող հավասարվել այդ գոհողության: Եթե մեկը տարել է այդ գոհողությունը, այդ պիտի բացատրել միայն ու միայն գործի գաղափարական հափշտակությամբ, նրա ֆանատիզմով: Այժմ, երբ մոտ երեսուն տարի է անցել այդ օրերի գլխով, ես ֆանատիզմով դեպի գործն ունեցած իմ հափշտակությամբ եմ բացատրում իմ հանգիստ, անվրդով ու անտարբեր վերաբերմունքը, որ ունեցա այդ օրվանից սկսած դեպի իմ բանտային կյանքը, որ տևեց մոտ վեց տարի, և որի ընթացքում ես շարունակեցի

ապրել՝ իմ ստփից բոլորովին դուրս շարտած իմ ծագումը, իմ անցյալ կյանքը, իմ ետը ու դառնալ մի նոր մարդ, և իմ հիշողությունից դուրս քշած իմ մայրենի լեզուն: Բանտի մեջ ես ինձ կաշկանդել էի կրկնակի ու եռակի բանտով, և այդ խոշոր ծառայությունը ես տարա, մանավանդ որ, ինչպես հետո կտեսնենք, հնարավորություն ունեի ազատվել, եթե ուզենայի այդ, կրկնում եմ՝ այդ հսկա ծանրությունը տարա միայն այն գիտակցությամբ, որ տվյալ պայմաններում իմ հեղափոխական պարտականությունն ինձ այդ էր թելադրում:

Առավոտյան շատ վաղ սպասում էի, թե իմ սենյակը կբանան ու իրերը կվերցնեն, խուզարկություն կանեն առանց ինձ: Այդ դեպքում մտահոգությանս առարկան էին երկու փոքրիկ սրվակներ, որոնք դրված էին սեղանիս վրա, մեքենայիս յուղի սրվակի հետ: Դրանք ծածկագիր գրելու ու բաց անելու հեղուկներ էին, միակ ապացույցները իմ գաղտնի գործունեության, եթե միայն կարողանալ կռահել այդ:

Ես գիտեի, որ այդ հեղուկները անծանոթ էին թյուրք պաշտոնյաներին, որովհետև մինչև այդ դեռ ոչ մի ծածկագիր նամակ չէր կարդացվել նրանց կողմից: Բայց սրվակները տվյալ դեպքում երկար քննության նյութ կդառնային և ժամանակի ընթացքում կարող էին վերլուծման միջոցով բացատրվել: Երեկոյան ես հատկապես խնդրում էի սեր-կոմիսարից թույլ տալ վերնակա վերցնել հենց այն նպատակով, որ սենյակս մտնելուն պես գիշերով հեշտ կլիներ սրվակներն աննկատ վերցնել հետո և ապա ոչնչացնել ճանապարհին կամ ոստիկանատանը: Հիմա սրվակներն ազատելու հույսը կորցրել եմ, և դա ինձ բավական անհանգստացնում է: Բարեբախտաբար այդ խնդիրը կարգադրվեց շատ ավելի դյուրին կերպով, քան ես կարող էի պատկերացնել: Երբ գործառնությունը սկսվեց սերայում, ինձ կանչեցին ու երկու ոստիկանների ընկերակցությամբ ուղարկեցին սենյակս, որ բոլոր իրերս վերցնենք ու գանք: Ճանապարհին ես սրվակները կորցնելու միջոցը ծրագրեցի և սենյակս մտնելուն պես, երբ դեռ ոստիկաններն իմ ետևում էին, շտապ վերցրի սրվակները սեղանից ու լուսամուտին մոտենալով՝ շարտեցի բակում թափթփված քարերի վրա: Սրվակները փշուր-փշուր եղան: Ոստիկանները գլխի իսկ չընկան, թե ես ինչ արի, և ոչնչով էլ չհետաքրքրվեցին: Մեքենայիս արկղը մեկը վերցրեց, մյուսը՝ անկողինս, որ մի վերնակից ու մի յափնջուց էր կազմված³⁶:

Գնացինք սերայ: Բարձրացանք գայմագամի մոտ: Բաց անել տվին արկղը, հանեցին մեքենան, նրա գլանները, գտան արկղումս դրված «Սմիթ Վեստնի» փոքր տեսակի գեղեցիկ ատրճանակը, որ հատուկ ֆուտյարի մեջ էր դրված: Գայմագամը և ապա մյուսները չարչարվեցին, բայց չկարողացան դատարկել փամփուշտները: Այդ ձևի ատրճանակ դեռ տեսած չէին: Ես վերցրի, դատարկեցի ու տվեցի իրենց: Հանեցին ատրճանակի փամփուշտների տուփը 50 փամփուշտով, ապա մի տոպրակով արծաթ դրամ, որի մեջ գայմագամը շատ պրպտումներ կատարեց, բայց ոչինչ չգտավ: Նա կնիք էր փնտրում: Այդ շրջանում Թուրքիայի այդ ժամանակները դեռ գործ էին ածում արծաթի շատ հին դրամներ, որոնք տարօրինակ ձև ու մեծություն ունեին: Երեք դուռուշանոց և չորս ու կես դուռուշանոց մի տեսակ դրամներ, որոնք թասի պես փոս էին, ավելի շուտ կլոր գդալի նման ու որովհետև շատ գեղեցիկ էին, ես դիտմամբ պահել էի և ահագին կապոց շինել:

Խուզարկությունը ոչինչ չտվեց: Ոչ մի գրություն, թուղթ ու ծրար կար, որ քննության առարկա դարձան, բայց գրություն չկար վրան: Գայմագամը նայեց անդամներին, նրանք գլուխները բացասաբար շարժեցին: Գայմագամը քարտուղարին թելադրեց մի պաշտոնական գրություն, որով վկայվում էր, որ իմ մոտ «մյուզիր» (վտանգավոր) ոչինչ չի գտնված, ստորագրել տվեց մեջլիսի³⁷ անդամներին, կնքեց և հանձնեց կոմիսարին, որ պաշտոնական հանձնարարականի հետ ուղարկվի ուր որ հարկն է: Բոլորի դեմքի վրա կարդացվում էր այն միտքը, որ այս մարդուն զուր են կասկածում: Վրաս անգամ չխուզարկեցին: Բոլոր իրերս կրկին դարսել տվին

36 Հենց այդ ժամանակ դուռը թխկացրին՝ մտնողը Թավուգյանն էր: Նա ապշեց, չգիտեր, թե ինչ ասեր: Ես փրկեցի նրան. – Եկել եք մեքենաս լսելու, ժամանակ չկա: Կառավարությունը կանչել է: Տեսնում եք իրերս էլ հետո տանում եմ, – ասացի: Նա ամեն ինչ հասկացավ:

37 Մեջլիս-խորհրդարան, տվյալ դեպքում՝ գավառապետության պաշտոնյաների հավաք:

իրենց տեղերում, դրանք նույնությամբ ինձ տվին: Միայն ատրճանակը պահեցին: Այս գայմագամը պատվիրեց ինձ տանն քանտի սենյակներից մեկը, այս գիշեր պահեն այնտեղ, առավոտյան ուղարկեն Հալեպ:

Ինձ հետ բերին իմ ամբողջ կարողությունը՝ և՛ մեքենա, և՛ անկողինս: Բանտի սենյակը փոքրիկ էր: Մի 15 մարդ կար: Շատ հետաքրքրվեցին ինձանով: Խնդրեցին, որ իրենց ցույց տամ մեքենա: Նազ չարեցի: Բաց արի արկղս, որ գնել էի Հալեպում հատկապես մեքենայիս ու մնացյալ պարագաներիս համար: Մեքենաս հանեցի և սկսեցի նվագել: Մյուս սենյակներից, բակից բավականության ձայներ, իմ հասցեին ուղղված գոհունակության կանչեր իրար խառնվեցին: Մեր սենյակում շատերի աչքերին արտասուք նկատեցի: Բանտարկյալների այդ վերաբերմունքը տեսնելով՝ ես մոռացա իմ դրությունը, տեսա, որ բանտումն էլ մի բանի պետք եկա:

Օրն անցավ ինձ համար բավական աջող: Խուզարկությունը ոչինչ չտվեց: Դա ինձ համար ամենակարևորն էր: Գիշերը հանգիստ անցկացրի: Առավոտյան ինձ համար ձի վարձեցին, իհարկե իմ փողով, վրան բեռնեցին իմ իրերը, մի կողմը սնդուկս, մյուսը՝ անկողինս, ու երկու ձիավոր ժանդարմներ դնելով, որպես հսկիչներ, ուղարկեցին դեպի Հալեպ:

Հասանք Քիլիս: Ուղղակի առաջտորդեցին ինձ բանտ, որ գտնվում էր Սերայի բակում: Տարօրինակ զուգադիպությամբ այդ օրը Քիլիսի բանտարկյալները հարձակվել էին պահակների վրա, մեծ դուռը բռնի բաց արել և դուրս փախել: Քաղաքը տակնուվրա էր՝ ոստիկան, ժանդարմ փողոցները թափված, դաշտերում սփռված փախստական էին որոնում, և երբեմն մեկ-երկու հոգի բռնած բերում էին: Շատերին ծեծել էին ու շղթայել: Սենյակների դռները փակել էին և մնացյալներին չէին թողնում դուրս գալ բակ զբոսանքի: Մինչև երեկո բավական փախստական բերին, բայց մի քանի կարևոր բանտարկյալներ ձեռք չէին ընկել, և այդ բանը խիստ մտահոգում էր բանտային վարչության: Այդ անսովոր աղմուկի վրա ավելացավ իմ պատմությունը: Տարածվեց, որ ֆոնոգրաֆչի Դիմիտրիին բռնել են: Հազար ու մի բացատրություններ են տալիս այդ բանին դուրսը, և լուրը հասնում է բանտ: Ոմանք իմ ձերբակալությունը բանտի ըմբոստության հետ էին կապում և զանազան առասպելներ պատմում: Ինձ բանտ մտնելուն պես մի բանտապահ շատ հաջող հղացում ունեցավ՝ մեքենա օգտագործել մտքերը խաղաղացնելու համար: Բակի մեջտեղ մի կարպետ փռել տվեց, իմ իրերը վրան տեղավորեց և խնդրեց բանտարկյալներին զբաղեցնել: Երբ սկսեցի նվագել ու երգել տալ, աղմկած, հուզված բանտում այնպիսի մի լռություն տիրեց, որ մեքենայիս ձայնը բանտի պատերից դեպի Սերայ ու դեպի փողոցը տարածվեց: Բանտարկյալներն օրհնում էին իմ ձանապարհը և խոսք չէին գտնում իրենց գոհունակությունն արտահայտելու այդ ծանր ու տանջալից օրվան վրա հասնող միջոցառության առթիվ: Պատկերը բոլորովին փոխվեց: Մինչև այդ թե՛ հսկիչները և թե՛ բանտարկյալները, զայրոյթով լցված, հայիռյուն էին իրար, ատամներ կրճատացնում իրար դեմ, բռունցքներ ցույց տալիս, բոլորի աչքերի մեջ վրեժի ու ցասման կրակ ու բոց էր փայլատակում: Բայց հենց որ լսեցին իրենց սիրելի երգիչների ձայնը և թովիչ ու գրավիչ երգը, մոռացան ամեն ինչ, դեմքերի կնճիռները պարզվեցին, աչքերը մարդկային մտքի ու իմաստի տեսք ընդունեցին:

Պահապանները սենյակների դռները բաց արին, և հարյուրավոր դժբախտ ու կյանքի բարիքներից զրկված մարդիկ վագեցին ու նստոտեցին իմ շուրջ գետնի վրա: Նրանք իրենց կյանքում նման բան չէին տեսած: Երգի ազդեցության տակ եղբայրական մի մթնոլորտ ստեղծվեց այդ սեղմված շրջանում: Ժանդարմներն ու ոստիկանները սկսեցին խոսել բանտարկյալների հետ, սրանք նրանց բաներ փսփսացին ու նրանց միջոցով բարևներ ուղարկեցին իրենց ազգականներին: Այնուհետև սկսեցին խոսել ինձ հետ: Հարցրին, թե ինչու՞ էին ինձ բանտարկել, և երբ իմացան, որ ես ոչ մի հանցանք չունեն, սկսեցին կառավարությանը մեղադրել, - թե այդ պատճառով է, որ օսմանյան երկիրը չի առաջադիմում, որովհետև ով որ ֆրանկի (եվրոպացու) հունարն է ուզում բերել և մեր աչքերը բանալ, նրան էլ այսպես բռնում են ու դուրս քշում երկրից: Ամենքը կարծում էին, թե ինձ բռնել են, որ հսկողության

տակ դուրս քշեն երկրից:

Բանտարկյալները շատ հետաքրքրվում էին ֆրանկների (եվրոպացու) կյանքով, նրանց տնտեսությամբ, երկրի կարգուկանոնով, արդարադատությամբ, պատիժներով, նրանց բանտային կյանքով: Ես պատասխանում էի, ու իմ պատասխանը մի տեսակ պրոպագանդա էր դառնում ի նպաստ եվրոպական կարգի, և ամենքը, կարծես, համաձայն էին ինձ հետ:

Այդ գիշեր անցկացրի բանտում գողերի ու ավազակների հետ միասին: Որևէ տարբերություն չէի գտնում սրանց ու դրսի մարդկանց միջև: Թերևս ընդհանրությունը մի քիչ աղքատ էր դրսի ազատ մարդկանցից, բայց վերաբերմունքը, հասկացողությունը, մտավոր մակարդակը ոչնչով պակաս չէր դրսի սովորականից: Տգիտությունը անսահման էր ամենուրեք, ինչպես դուրսը, նույնպես և բանտում:

Առավոտյան թվում էր, որ պիտի ինձ տանեն դեպի Հալեպ, բայց եկան հայտնեցին, որ Այնթապից հեռագիր է ստացված՝ ինձ ետ են պահանջում: Ինչ կարող էի ասել: Հիմա ես կամփից³⁸ գուրկ մարդ եմ: Ուր ուզեն, կուղարկեն ինձ: Նույն կարգով, ինչպես հասել էի Քիլիս, հասա Այնթապ, նորից բանտում, նորից բանտարկյալների մեջ իրարանցում իմ դարձի առթիվ, նորից իմ մեքենայի երգը, շուրջս գոհունակության ու դրսի հուշերի հառաչանքներ, նորից գրույցներ ու ցանկություններ: Խիստ հոգնած էի, ձիու վրա չարչարված՝ հանգիստ քուն մտա:

Առավոտյան հայտնեցին, որ պիտի ճանապարհվեմ Մարաշ: Այնտեղից պահանջված եմ: Նույն կարգով, մի ձի ինձ ու իմ իրերի համար, երկու ձիավոր ժանդարմներ, որպես հսկիչներ: Ճանապարհվեցի դեպի հյուսիս: Ես նկատում էի, որ օրեցօր խստությունն իմ նկատմամբ գորեղանում է: Հիշեցի իմ կեպին, որ սնդուկում էր, երբ ճանապարհին մի տեղ հանգստանում էինք, համեցի կեպիս, դրի գլուխս, ֆեսը փակեցի սնդուկիս մեջ: Ժանդարմները նայեցին իրար ու քաշվելով հարցրին ինձ, թե մի թե՛ էջների եմ (եվրոպացի): Երբ դրական պատասխան ստացան ինձանից, իսկույն հայտնեցին, որ իրենց կառավարությունն իրավունք չունի ինձ բանտարկելու և ավելացրին, որ կոնսուլն իմանալուն պես ինձ կվերցնի և դուրս կուղարկի: –Իհարկե այդպես է, ասացի ես ինձ ինչ կարող եմ անել: Բայց դժբախտությունը նրա մեջ է, որ մարդ չունեն իմաց տա կոնսուլին: Այ էլթե դուք ուզենաք, կարող եք ինձ մի լավություն անել, և ես ձեր լավությունը չեմ մոռանա: –Ինչ լավություն կարող եք անել,– հարցրին: –Մարաշ մտնելուն պես ինձ կանցկացնեք այն փողոցով, որտեղ ապրում է ֆրանսիական կոնսուլը, մի րոպե կանց կառնեք նրա դռան առջ, ներս կմտնեմ, իմ մասին կհայտնեմ ու դուրս կգամ, կներկայանանք կառավարությանը: Այնուհետև կոնսուլը հարկ եղածը կկարգադրի:

Իմ այս առաջարկը նրանց խելքին շատ մոտ թվաց: Նրանք սկզբում համաձայնեցին: Իմ նպատակն էր՝ մտնել ֆրանսիական հյուպատոսարան և այնտեղ էլ մնալ: Գիտեի, որ Մարաշում միայն ֆրանսիական կոնսուլ կա, որի պարտականությունների մեջ է մտնում բոլոր պետությունների հպատակների պաշտպանության խնդիրը: Հավանորեն նա ինձ կպահեր ու կհանձներ Հալեպի ռուսական կոնսուլին, որն իր կարգին մեծ պաշտպանություն ցույց կտար դատավարության գործում: Որքան և Բոլգարիան այդ ժամանակ դեռ վասալական կախում ուներ Թուրքիայից, և այդ դեպքում որքան էլ ռուս ներկայացուցչությունն իրավունք չունենար ինձ չհանձնել թուրք կառավարության, բայց մի բան ինձ համար պարզ էր, որ մի անգամ գործի մեջ եվրոպական մի պետություն միջամտած լիներ, ինձ դատարանը չէր կարող դատապարտել, քանի որ իմ հանցանքը փաստող ոչ մի տվյալ չկար դատարանի ձեռքում:

Այս մտորումներով մեր ճանապարհն էի շարունակում ու դիտում, թե ժանդարմները չե՞ն փոխում արդյոք իրենց տրամադրությունը նման մի հանձնառության համար: Պետք է ասած, որ Թուրքիայում, երկրի ներսում, ժանդարմը շատ ինքնագլուխ է և իշխանությունը շատ դեպքերում նա է ներկայացնում: Ժողովուրդը նրան է տեսնում, նա էլ օգտվում է այդ դիրքից ու նման պայմաններում, եթե կալանավոր

38 Իրավագուրկ:

է տեղափոխում մի քաղաքից մյուսը, հաճախ համաձայնության է գալիս կալանավորների կամ նրա բարեկամների հետ ու չնչին կաշառքով փախցնել տալիս: Այդպիսի դեպքերում ժանդարները համարյա պատիժ չի կրում: Վերը շատ լավ գիտեն, թե բանն ինչու՞մն է, բայց ինչպես պատժեն ժանդարմին մի երկու մեջիդիե կաշառք ստանալու համար, երբ դատարանի նախագահը, քննիչը և դատախազը ոսկիների կաշառքով նույն կալանավորին ազատ պիտի արձակեն: Գոնե այդպես է եղել այն ժամանակվա Թուրքիան: Բայց ներկա դեպքում իմ հարցը տարբեր է: Ես չեմ փախչում, իրենք են ինձ տանում որոշ փողոցով, որ մտնեմ, կոնսուլի հետ տեսնվեմ: Այստեղ պատասխանատվության խնդիր կա: Ժանդարմներից մեկը հայտնեց, որ իրենք կղժվարանան գլխավոր և ուղիղ գիծը թողած, ինձ շեղակի ձանապարհով անցկացնել և մանավանդ կոնսուլի դռանը կանգնեցնել: Չէ, եղբայր, այդ մեկը չենք կարող, բայց լավություն կանենք, տեսնում ենք, որ դու օսմանլուի թակարդն ես ընկել: Մի նամակ գրի, այդ նամակը կհասցնենք կոնսուլին:

Թյուրք հասարակ ժողովուրդը «օսմանլու» ասելով հասկանում է կառավարությունը և նրա մասին ունի որոշ կարծիք: Նրա կարծիքով կառավարությունը խարդախ է, նամարդ՝ «Օսմանլի դավշանի արաբաիլե թութար» – Թյուրք կառավարությունը նապաստակը սայլով է որսում, – այսպես է բնորոշում թուրք ժողովուրդը իր կառավարությանը և նրա մասին խոսելիս միշտ մի հեռավոր, մի խորթ, անհարազատ ապարատ³⁹ նկատի ունի, որ երբեք ժողովրդի բարիքի մասին չի մտածում, որ ժողովրդի վզին նստած մի ծանրություն է և աշխատում է նրան թշվառության մեջ պահել: Նրա կարծիքով ուրիշ բան է Սուլթանը – իրենց փաղիշահը, որ ամեն տեսակ բարիք է ցանկանում ժողովրդին, որովհետև նա փեյխեմբերի⁴⁰ փոխանորդն է, չարություն անել չգիտե, բայց կառավարության ներկայացուցիչները նրան միշտ խաբում են և ժողովրդին հարստահարում:

Ես նկատեցի, որ ժանդարմները վախեցան իմ առաջարկն ընդունել, ստիպված էի իրենց առաջարկն ընդունել: Մի տեղ՝ դաշտում նստած ժամանակ, հանեցի թուղթ ու մատիտ և ֆրանսերեն լեզվով դիմում գրեցի: Այդ դիմումի մեջ գրում էի, որ ես եկած եմ Թուրքիա օրապահիկս վաստակելու ֆոնդրաֆ գործիքով, և սհա ինձ բռնել են, չգիտեմ [թե] ինչու: Դիմում եմ իրեն, որովհետև Մարաշում ռուսական կոնսուլ չկա, մինչ բուլղարների իրավունքները պաշտպանում են ռուսական ներկայացուցիչները: Եվ խնդրում էի միջամտել և ինձ ազատել: Նամակը ծրարում փակեցի և դրի գրպանս: Ժանդարմները այդտեղ չընդունեցին, սասցին, երբ հասնենք Մարաշ, կվերցնենք: Այս հույսով շարունակեցի ձանապարհը:

Մենք հասել էինք մի դաշտի, որ կոչվում է «Չուխուր օվա» – Փոս դաշտ: Այդ համարյա թե վերջին ցած վայրն է, որտեղից սկսվում է Տորոս լեռան բարձրունքները: Հեռվից երևում է Մարաշ քաղաքը՝ ձգված Ախր-դաղ (Վերջին սար) լեռան լանջի վրա: Հյուսիսից դեպի Սիրիա իջնողի համար իսկապես վերջին սարն է, այնուհետև այլևս լեռների չեք հանդիպի:

Մարաշը բավական մեծ քաղաք է, համարյա Այնթապի չափ, 60 հազար բնակչով, որի 1/3-ը, այն է՝ 20000-ը հայեր, նույն համեմատությունը, ինչ որ Այնթապում: Վերջապես հասանք Մարաշ: Բաղաքում սենսացիոն լուրեր են տարածվել, որ դրսից մեծ քանակությամբ օտար տարրեր են եկել, հայերին ապստամբեցնելու համար: Կառավարությունն էլ ամբողջությամբ ոտքի վրա է ենթադրվող ապստամբությունը ճնշելու համար: Երկու ժանդարմի ուղեկցությամբ, եվրոպական գլխարկով երևալս փողոցներում մեծ իրարանցում է առաջ բերել: Ամեն կողմից վազում են, իրար վրա խոնավում ինձ տեսնելու համար: Այս իրարանցումը ավելի քան ժանդարմներին վախեցրեց: Երբ մի հարմար ու նեղ փողոցում նամակս վերցնելու մասին խոսեցի, նրանք ասացին, որ ինձ կառավարությանը հանձնելուց հետո նամակս կվերցնեն: Բայց արդեն երևում էր, որ նրանք դժվարանում են նման հանձնառությալս:

Բարձրանում ենք դեպի վեր: Արդեն քաղաքը վերջանում է, և մենք գնում ենք:

39 Վարչակարգ:

40 Փեյխեմբեր՝ մարգարե:

Հասանք մի մեծ դարպասի՝ Սերայի մուտքն է: Հենց մտա բակը, կարծես մի հարվածով բոլոր այնտեղ գտնվողները սկսեցին այս ու այն ուղղությամբ վազել: Մոտիկ մի գալիիթե կանչեց –Բարոն գեղի⁴¹: Սկզբում ինձ պարզ չէր, թե Բարոն ասելով ինչ էր հասկանում: Բայց շուտով պարզվեց, որ ամբողջ այդ շրջանում թուրքերը հայ հեղափոխականներին են անվանում: Ջեյթունի 1905 թվականի⁴² ապստամբության ղեկավարները –Հնչակյան Աղասին, Հրաչյան, Ապահը, տեղացի հայերի կողմից պարոն Աղասի, պարոն Հրաչյա և այլն կոչելով, վերջը պարոն բառը դարձել է հասարակաց և թուրքերի հիվանդանոց, այն տարբերությամբ, որ նրանք հնչում են եվրոպական Բարոն բառի պես: Վագողները հիմնարկությունների պաշտոնյաներին իմաց էին տալիս, որ այնքան սպասված անձնավորությունը գտնված է: Սերայի մեծ շենքի լուսամուտներից հետաքրքիրների գլուխներ երևացին՝ հայացքներն ինձ ուղղված:

Ինձ առաջնորդեցին դեպի բին–բաշու կացարանը: Նա դեռ չէր եկած: Թուրքիայում գործառնությունները շատ ուշ են սկսում՝ ժամը 10-ից ոչ առաջ, իսկ մենք հասել էինք վաղ՝ ժամը 7^{1/2}-ին: Մյուս ժամդարմական պաշտոնյաները՝ յուզբաշին և այլն, իսկույն կարգադրեցին ինձ փակել մի փոքրիկ խուցի մեջ, դուռը փակեցին վրաս կողպեքով և երկու զինվոր սվիններով զինված՝ կանգնեցրին դռանս առաջ: Ինձ բերող ժամդարմները քիչ հեռու կանգնած դիտում էին այս բոլոր խիստ նախագուշությունները, և երբ դռան փոքրիկ անցքից նշանով հասկացրի նամակի մասին, նրանք գլխով բացասական նշան արեցին ու հեռացան:

Չէր անցել մի քանի րոպե՝ դռան անցքից նկատեցի, որ ինչ-որ հայտնի պաշտոնյա շտապ բակով անցավ, որին անցնելիս զինվորական պատիվ տվին, ու մտավ Սերայ: Իմ հսկիչներին հարցրի, թե ով էր եկողը, նրանք շատ զգույշ կերպով ինձ հայտնեցին, որ մյութեսերիֆն էր: Ես հետո իմացա, որ սովորաբար մյութեսերիֆը գալիս է կեսօրին, մինչ այդ օրը եկավ ժամը 8-ին : Իմ գործին որքան կարևորություն էր տրվում, որ գալուս լուրն առնելուն պես մյութեսերիֆը շտապել էր դեպի Սերայ:

Քիչ անցած դուռս բաց արին ու հայտնեցին, որ Սերայում ինձ պահանջում են: Հասկացա, որ երկրի պետն էր ուզում ինձ տեսնել: Մի մեծ ու ընդարձակ դահլիճ մտնելով՝ տեսա նույն անձնավորության, որ քիչ առաջ բակով անցավ, և որին զինվորական պատիվ տվին: Դա մյութեսերիֆ Արիֆ փաշա Կարա-Մուրսալ Ջադեն էր, բնիկ Գյավուր դաղից, որ իր հայատյացության համար նշանակված էր Մարաշի կառավարիչ: Ինչպես հայտնի է, 1895 թվի ապստամբության հետևանքով Ջեյթունը մի քանի արտոնություններ ձեռք բերեց, որոնց թվում և Ջեյթունում քրիստոնյա գայմազամ ունենալու իրավունք: Այդ կետը ի դերև հանելու միակ ճամբան թուրք պետությունը գտել էր Արիֆ փաշային Մարաշում մյութեսարիֆ նշանակելով, մի փորձված, խորամանկ ու տակտի տեր անձնավորության: Նրա առաջին հարցը եղավ ինձ, թե Այնթապից ո՞ր պիտի գնայի, ասացի, որ Մարաշ պիտի գնայի:

–Մարաշից ուր պիտի գնայիր,– հարցրեց բինբաշին, որ ներկա էր: Դեռ ես չէի պատասխանել՝ փաշան կանչեց,– «Բերդ, բերդ»,- հայերեն լեզվով: Այդ միջոցին թե՛ փաշան, թե՛ բինբաշին, թե՛ Թահրիրաղ մյուդիրը շատ լարված ինձ էին նայում, երևի տեսնելու, թե ինչ տպավորություն է թողնում այդ բառն ինձ վրա: Իմ դեմքի այլալուրմից պիտի ենթադրություններ անեին: Բայց ես շատ անտարբեր կերպով պատասխանեցի, որ կգնայի ամեն ուղղությամբ, ուր դրան կարող եմ վաստակել, իսկ Ջեյթուն չպիտի գնայի, հարցրեց փաշան՝ բերդի խոսքը հենց դրան էր վերաբերում: Հայտնեցի, որ Մարաշում կհետաքրքրվեի և կիմանայի, թե որ քաղաքը գնալով փող կվաստակեմ, այնպես էլ կանեի: Այդտեղ օրինակ բերի Հալեպից մեկնելուս խնդիրը ու պատմեցի, թե ինչպես ես հետաքրքրվում էի որ կողմը գնալով, և Ֆուադ բեյը խորհուրդ տվեց դեպի Այնթապ–Մարաշ գնալ: Նա ճանաչում էր Ջեթի փաշային: Այ հենց դրա որդին է Ֆուադ բեյը, հայտնեցի ես: Այդտեղից օգտվեց փաշան ու հարցրեց, թե ես էլ ում եմ ճանաչում: Տվեցի թուրք և արաբ անուններ, որոնց հանդիպել էի Հալեպում, Այնթապում, ինչպես նաև երգիչներ՝ քիլիսցի Վիսինն օղլուն ու Շիմրինն օղլուն: Այստեղ

41 –Պարոնը գալիս է:

42 1895 թ.:

ժպտաց Աարիֆ փաշան. –Հասպ ոչ մի հայ չե՛ն ճանաչում, այդքան ման ես եկել:

–Ես այս երկրում չե՛մ կարողանում տարբերել հայն ու թուրքը իրարից: Բոլորը նույն տարազն ունեն և խոսում են նույն լեզվով: Անշուշտ, իմ մեքենաս լսող շատերն են եղել, բայց ես նրանց անունները չե՛մ հիշում:

–Ինչպե՛ս է, որ թուրքի, արաբի անունը սովորել ես, հայինը՝ ոչ:

–Փող վաստակելու համար հայերից խորհուրդ հարցնել չէի կարող, երկրի տիրող տարրի հետ է իմ գործը: Նրանք ավելի շուտ ինձ օգտակար կլինեն, քան թե հայերը: Դրա համար էլ ես բարեկամություն էի անում թուրքի ու արաբի հետ:

Այնուհետև փաշան հետաքրքրվեց իմ ազգությամբ, հարցրեց անունս ու ազգանունս, պահանջեց անձնագիրս և երկար ու բարակ նայեց, սովեց մյուս երկուսին էլ, որ նայեն: Հարցրեց, թե հայերեն չե՛մ հասկանում արդյոք, հետո թե՛ Երևան չե՛մ եղած: Իմ բացասական պատասխանին նա ավելացրեց.

–Բայց մենք տեղեկություն ունենք, որ դու հայ ես, երևանցի ես և անունդ է Մարտիրոս Մարգարյան: Այդ բանը մենք քեզ կապացուցենք հետո: Դրա համար ունենք տասնյակներով վկաներ: Լավ կլինի, որ դու ինքդ խոստովանես, և քեզ կարձակենք ու կգնաս քո հայրենիքը:

Մեզ հայտնի է, որ դու էլ օրենքը շատ լավ գիտես մեր, մենք չենք կարող պատժել մեծ պետությունների հպատակներին: Միննույն է, քեզ մեզկից պիտի առնեն: Մենք չենք կարող բռնի պահել քեզ: Բայց եթե ձյնարտությունը հայտնես, առանց դրսի միջամտության քեզ մեր երկրից դուրս կհանենք:

Ես բողոքեցի այդ հայտնությունների դեմ և ասացի, որ առաջին անգամ տվածս պատասխանն է, որ կարող եմ կրկնել, իսկ եթե իմ մասին շատ բան են ասել, և իրենք էլ լսել են, այդ էլ պատմողի և լսողի գործն է: Դրանք ինձ չեն վերաբերում:

Իմ չոր պատասխանը բավական սառեցրեց փաշային: Մինչև հիմա շատ հանգիստ ժպտալով էր խոսում: Այստեղ նա թթվեց ու ասաց. –Գործը ցույց կտա, թե դրանք ում են վերաբերում: Ապա դառնալով բինբաշուն՝ ասաց. – Սրան տարեք փոլիս-դայիրեն՝ ոստիկանատուն:

Ինձ դուրս հանեցին Սերայի շենքից և առաջնորդեցին նույն բակում գտնվող մի պավիլիոնի ձևով շենք, որ բազմանկյունի մի սենյակ էր, ամեն ուղղությամբ մեծ-մեծ լուսամուտներով: Առաջարկեցին ինձ նստել: Տեսա, որ իմ իրերը բոլորն էլ այնտեղ են: Այնտեղ սեր-կոմիսերն էր ու մի փոլիս: Այդ միջոցին իմ էությունը զբաղված էր այն հայտնություններով, ինչ որ արեց փաշան: Մասնությունը բավական գիտակցական ձևով է կատարված: Տիգրանը հայտնել է այն ամենը, ինչ գիտե, ավելացրած դրան և այնպիսի տեղեկություններ, որոնք ոչ միայն նա, այլև Հատիկը չգիտե, ուստիև հերյուրել է: Ինչպես երևում է, Հատիկը նրան ասած կլինեք, որ ես երևանցի եմ, այդ նա գիտեր, բայց իմ իսկական անուն և ազգանունը չգիտեր: Այստեղ արդեն Տիգրանը ենթադրելով, որ իմ Մար կեղծանունը Մարտիրոս անվան կրճատումն է, այդպես էլ հայտնել է, իսկ ազգանունս ուղղակի սարքել է: Տաճկաստանում հայերին թուրքերը Սարգիս են կանչում այնպես, ինչպես Ռուսաստանում՝ Կարապետ: Եվ ահա ստեղծվել է նաև իմ Սարգարյան ազգանունը:

Այդ ամենը ինձ համար պարզ է: Բայց որ տասնյակներով վկաներ կան իմ մասին, այդ արդեն հանելուկային է: Է՛, սպասենք ու տեսենք, թե այդ ինչ վկաներ են: Այդ միջոցին սեր-կոմիսերը կարգադրեց, որ փոլիսը դուռը փակի և դռան առաջ մի ոստիկան կանգնեցնի: Այնուհետև սկսեցին խուզարկել իմ իրերը, այս անգամ շատ մանրազնին: Ապա ինձ խուզարկեցին, իմ հագուստների ծալքերը, ներքին շորերը, կեպիս շուռ տվին, կարերը քանդեցին, բայց ինչ կար, որ ինչ գտնեին:

Սեր-կոմիսերը հոգնեց պրպտելով, քրտնեց և ապա ասաց.

–Գիտեք, ինչ ենք փնտրում: Մեզ հարկավոր է այն մետաքսի կտորը, որի վրա ոսկետառ գրություն կա: Այդ եթե տաք մեզ, դուք այլևս նեղություն չեք քաշելու, ձեզ ուղղակի կարձակեն, կգնաք ձեր գործին:

Իրերիս մեջ մի մետաքսյա թաշկինակ ունեի:

–Բայց Դուք դրտեղից գիտեք, թե ես մետաքսյա թաշկինակ ունեմ,– միամիտ ձևանալով հարցրի ես:

Այստեղ արդեն սեր-կոմիսերը ուռչելով հայտնեց, որ ինքն ամեն բան գիտե, և գուր չէ, որ ինքը սեր-կոմիսերի պաշտոն է ստացել: Նա գյուտ արածի պես անհամբեր սպասում էր թաշկինակին: Տվի, տնտղեց, շուռ տվեց.- չէ՛, սա չէ:

Իմ սպիտակեղենի միջից հանեցին մի դրսի շապիկ, որի թևերն ու փեշերը, ինչպես և կուրծքը կարմիր թելով բանված էր: -Սա՛ է, սա՛,- աղաղակեց փոլիսը: Կոմիսերը վրա պրծավ, ամուր գրկեց [շապիկը] երկու ձեռքով և դուրս գնաց: Հասկացա, որ տարավ փաշային ցույց տալու: Սկսեցի ծիծաղել. փոլիսը ապուշ-ապուշ ինձ էր նայում, թե ինչպես ես ծիծաղում եմ: Քիչ անցած սեր-կոմիսերը եկավ, շապիկը դժգոհ կերպով դեպի ինձ մեկնեց. -Սա չէ:

-Հասկա Ձեզ գովում էիք, որ ամեն ինչ գիտեք: Դուրս է գալիս, որ ամենատարրական բանը չգիտեք: Դուք դեռ չգիտեք, որ Ռուսաստանում դրսի շապիկները այդպիսի գունավոր բանվածքներ են ունենում, ու փաշային ցույց պիտի տաք, որ նոր իմանաք, թե այդ նախշերը գրոթյուն չեն:

Շատ տեղին ծաղրեցի սեր-կոմիսերին, և պետք է ասած, որ իմ այդ խոսքերն ազդեցին նրա վրա, և այնուհետև նա շատ ավելի համեստ էր պահում իրեն:

Մեքենաս, իհարկե, նայեցին, բան չհասկացան: Մեջը ցույց չտվի, կարիք չկար: Չկարողացան հասկանալ, որ նրա մեջ բավական պարապ տարածություն կար շատ բաներ պահելու համար: Բայց ինչ կարիք կար ցույց տալու, թեև ոչինչ էլ չունեի այնտեղ: Շորերս հանելիս գոտիս երևաց, ուր պահում էի ստացածս դրամները: 32 տաճկական ոսկի ունեի իմ մեքենայով վաստակած: Այդ ժամանակ Տաճկաստանում թղթադրամ գոյություն չունեք: Ոսկի պահելու սովորական ձևը հատուկ գոտի է, երկու տակ, մեջը անցք, ուր բարակ կլոյնկայից⁴³ երկայն քսակ կա: Այդ քսակը դուրս է քաշվում և ներս գնում հատուկ թելերով: Ոսկին շարվում է քսակի մեջ ու ներս քաշվում: Այսպիսով ոսկիները շարվում են գոտիի երկայնությամբ ու պատում մեջքը:

Դրամներս համրեցին, մեջի քսակը լավ տնտղեցին, նորից դրամները ետ դրին մեջը և գոտին ինձ տվին: Ունսամաններս հանել տվին, տակն ու մեջը տնտղեցին: Ոչինչ չգտան:

-Տեսնում եք, ես ոչինչ չունեմ, որ կասկածելի լինի: Խնդրեմ, այդպիսի մի արձանագրություն կազմեք, ինչպես արել են Այնթապում,- ասացի ես:

-Իհարկե, քանի որ ոչինչ չենք գտնում, այդպես էլ նշանակում ենք⁴⁴: Սակայն Դուք այդ գրությունը տվել եք մեկին: Այդ մեզ պիտի հայտնեք,- պնդեց սեր-կոմիսերը:

-Ես ոչինչ չունեմ թաքցնելու Ձեզանից: Խնդրում եմ նշանակեք, որ ոչինչ չեք գտել իմ մոտ: Միևնույն ժամանակ խնդրում եմ Այնթապից բերել տվեք իմ ատրձանակը իր 50 փամփուշտներով՝ ինձ հանձնելու համար:

Այդ բոլորը խոստացան, բայց ատրձանակը, ինչպես երևում է, սեփականեց Այնթապի գայմազամը, և դատի ժամանակ, երբ ես նորից պնդեցի այդ մասին, հայտնվեց, որ գործերի մեջ ատրձանակ չկա: Խուզարկության հենց սկզբին, երբ ուզում էին գրպաններս նայել, հանեցի ֆրանսիական կոնսուլին գրածս նամակը և մեկնելով սեր-կոմիսերին՝ հանդիսավոր կերպով ասացի.

-Այս նամակը Ձեզ եմ հանձնում, որպեսզի ինքներդ հանձնեք ֆրանսիական կոնսուլին: Դուք գիտեք, որ օտարահպատակները պարտական են իրենց դրությունը հաղորդել իրենց ներկայացուցիչներին, իսկ այստեղ եղած միակ կոնսուլը՝ ֆրանսիականը, փոխարինում է բոլորին: Սրանով ես խնդրում եմ, որ միջամտի և ինձ ազատի այս բոլոր նեղություններից, որին այժմ ենթակա եմ այս երկրում:

-Իմ աչքի վրա,- ասաց կոմիսարը,- այդ մեր պարտքն է: Եթե ուրիշ գրություն, ասելիք ունեք, խնդրեմ հայտնեցեք, ես անձամբ իրեն կտեսնեմ: Այսպիսով նամակը անցավ կառավարության ձեռքը, որ գործին կցեին, եթե իրենց ձեռնտու լիներ:

Ամբողջ օրն ինձ պահեցին այնտեղ: Իմ դրամով ինձ հաց ու պանիր բերին, դրանով էլ գոհացա: Երեկոյան դեմ մի պաշտոնյա ներս մտավ, ինձ տեսնելով հարց-

43 Մոմլաթ:

44 Արձանագրում:

րեց, թե ով եմ: Հյուր է,- պատասխանեց կոմիսարը,- ուզում ես հետը խոսիր, մենակությունից ձանձրանում է»:

Այդ մարդը նստեց մոտո, հարցրեց որտեղացի լինելու: Իմացավ, որ բուլղար եմ, մի երկու հարց սովեց բուլղարերեն, բայց այնքան պարզ բաներ, որ շատ լավ հասկանում էի և պատասխանեցի ռուսերեն: Տեսա, որ ինքը բուլղարերեն մի քանի բառ գիտե միայն: Եղել է Ֆիլիպպեում, լսել է բուլղարերեն խոսելը և մի քանի բառ սովորել: Ես նրան պատմեցի ռուսերեն լեզվով իմ մանկությունը: Տեսա, որ ոչինչ չի հասկանում՝ պատմեցի թուրքերեն, թե ինչպես 1877 թվի ռուս-թրքական պատերազմի ժամանակ ինձ տարել են Ռուսաստան, և այնտեղ էլ մեծացել եմ:

Այնուհետև նա բացվեց ինձ, որպես թե թուրքերը շատ անիրավ կերպով են վարվում քրիստոնյաների հետ, և թե վաղուց չէ, ինչ շատ տեղերում հայերի կոտորեցին: Այդ խոսքի վրա իբր զարմացած հարցրի՝ «Բայց այդ անկարելի է: Միթե այս կողմերում հայեր են կոտորել: Ձեռն կարողանում հավատալ»:

«Ինչպես չէ,- ասաց նա,- և ինչպիսի վայրենություններ գործ դրին խեղձ քրիստոնյաների վրա: Մենք էլ՝ առնառուտներս⁴⁵, ապրում ենք Մակեդոնիայում քրիստոնյաների հետ խառը, բայց երբեք մեզ թույլ չենք տա այդպիսի վերաբերմունք նրանց նկատմամբ: Հիմա ես չեմ կարողանում ըմբռնել, թե Ձեզ ինչու են բռնել, ինչ են ուզում Ձեզանից: Կասկածում են, թող երկրից դուրս քշեն, էլ ինչ են այսպես չարչարում, քննում, խուզարկում: Շատ խղձում եմ Ձեզ: Եկել եք մի քանի դուրուշ փող վաստակելու և ահա ընկել եք թուրք կառավարության ձեռքը: Ես ուզում եմ Ձեզ օգնած լինել, հայրենակիցներ ենք: Գուցե դուրսը մարդ ունեք, ուզում եք որևէ բան հաղորդել, վստահեցեք ինձ առանց տատանվելու, գուցե որևէ բանի կարիք ունեք, ինձ ասացեք, ես կգտնեմ ձեր մարդուն ու Ձեր միջնորդը կդառնամ: Ինձ վրա ոչ ոք չի կասկածում: Բոլորովին հավատացեք ինձ»:

Շատ կարճ կտրեցի. «Ես մի բարեկամ չունեմ այս երկրում ու ոչ մեկին էլ հաղորդելիք չունեմ: Շնորհակալ եմ Ձեր բարի տրամադրությունների առթիվ», - ասացի և կանգնեցի: Հոգնել էի ամբողջ օրը այդպիսի ձանձրալի ու միևնույն ժամանակ լարված դրությունից:

Նա նկատեց, որ ես անտարբեր եմ դեպի իր առաջարկները, անօգուտ գտավ այլևս շարունակել իր ծառայություններն ինձ առաջարկելով, վեր կացավ: Սեր-կոմիսերը և փոլիսը դուրս էին գնացել, որ նա կարողանա ինձ հետ թուրքերեն լավ բացատրվել և իրենցից չձնշվի: Այդ էլ պարզ էր ինձ համար: Նրանք ներս մտան, նայեցին այդ պաշտոնյային, սա էլ իր կողմից ասաց. «Դիմիտրի Էֆենդին շատ լավ մարդ է երևում: Արժե այդպիսի մարդկանց հետ բարեկամ լինել: Հույս ունեմ, որ շուտով նրա գործը կվերջանա, դուրս կգա քաղաք, իրար հետ լավ ժամանակ կանցկացնենք»: «Իհարկե, իհարկե,- ասաց կոմիսարը,- ես էլ շատ սիրեցի Դիմիտրի Էֆենդուն»:

Այդ պաշտոնյան գնաց: Օրը մթնում էր: Սեր-կոմիսարը սկսեց գրել իմ պատասխանները: Գալով որ տեղացի լինելուս, նա շատ հարցուփորձ արեց, պնդեց, որ ես երևանցի եմ, որ այդպես են հայտնել իմ մասին, և ավելացրեց. «Գալիս եք մեր երկիրը խառնակում ու երբ կառավարության ձեռքն եք ընկնում, ճիշտ ճամբան գտել եք՝ հայտնում եք, որ ռուսահպատակ եք, ազատվում եք ու գնում, պարծենում: Բազմաթիվ ձերբակալվածներ կան, որոնք միաբերան այդ են վկայում, որ ռուսահայերն են իրենց դրդում մեր կառավարության դեմ դուրս գալ և իրենք ազատվում են բոլոր պատասխանատվություններից, որովհետև ռուսահպատակ են»:

Ես բողոքեցի այդ հայտնության դեմ, ասելով, որ չեմ հասկանում, թե ինչ կապ ունեմ ես ռուսահպատակ հայերի հետ և խնդրեցի, որ նա գրի այն, ինչ որ ես եմ ասում: Կոմիսարը վերջացրեց գրությունը, կանչեց բանտապետին և ասաց, որ ինձ բանտ առաջնորդի և առանձին պահի: Իրերս պահեցին հենց այդտեղ՝ փոլիս-դալիբեում, տվեցին միայն վերանակս ու յափնջին, որ գիշերն անցկացնեմ: Ինձ առաջնորդեցին նույն սերայի բակի մեջ գտնվող մեծ ու երկաթե ձաղերով պատած դարպասը:

45 Ալբանացի:

Դարպասի մեջ գտնվող դռնակից ինձ անցկացրին ներս: Բանտարկյալներն իրենց սենյակներում էին: Բոլորը լուսամուտների վրա ընկան տեսնելու նոր բանտարկյալին: Ամեն կողմից լսվում էին՝ «Բարոն բու դըր» խոսքերը: Ներսում մի քանի ժանդարմներ ու բանտապահի օգնականներ կային: Ըստ սովորության ինձ խուզարկեցին, որպեսզի արգելված իրեր, դանակ շենք ներս չմտցնեմ: Գոտիս քանդեցին ու երբ ուզում էին տեսնեն, թե ինչ կա մեջը, ոսկիները շաղ անցան բակի սալահատակների վրա: Բանտի շրջանակում, այդ աղքատ ու գրկված մարդկանց համար մի ոսկին շատ մեծ բան է: Իմ գոտուց թափվում է մի կույտ ոսկի: Ոսկու գրնգոցը ամենքին ոտքի հանեց: «Բարոն բոյլե ուլուր հա, ալ բարոն բու իմիշ («Պարոնն այսպես կլինի, իսկական պարոնը սա է»)»,- գոչում էին բանտարկյալները ամեն կողմից: Պաշտոնյաները չուում էին իրենց աչքերն այդ փայլուն մետաղին, որպես գյուտի վրա:

Բանտապետը կարգադրեց հավաքել, տալ իրեն: Համրեց ու հայտնեց, որ 32 հատ է: «Ճիշտ է»,- ասացի:

«Թող մնա ինձ մոտ, վաղը մուսավիսին (դատախազին) հարցնեմ, թե այս դրամն ինչ անենք, ինչպես կարգադրի, ըստ այնմ էլ կվարվենք»,- ասաց ու պահեց:

Ես պահանջեցի, որ ինձ ստացական տա, խոստացավ, բայց այդ օրը չտվեց:

Ես կրում էի եվրոպական կեպի, դրանով էլ մտա բանտ: Մի կողմից այդ, մյուս կողմից այդ չափ ոսկու տեր լինելը իմ դիրքը շատ բարձրացրին: Ես սովորական մահկանացու չէի, և ինչպես հետո պիտի տեսնենք, շատ դեպքերում այդ դիրքով ես կարողացել եմ և ուրիշ բանտարկյալներիին՝ օգտակար լինել:

Առաջին օրն էր, որ մտնում էի Մարաշի բանտ, և դա տեղի ունեցավ 1899 թվի հունիսի 26-ին, ու երբեք մտքովս չէր անցել, թե ես այդ բանտում պիտի անցնեմ իմ կյանքի ամենալավ, ամենաբեղմնավոր տարիները՝ դատապարտված կատարյալ անգործության:

Ինձ դրեցին մի առանձին խցում և դուռը փակեցին վրա: Ձերբակալվելուց հետո առաջին անգամ մտում էի ինքս իմ խոհերիս հետ: Ամենավրդովիչն ինձ համար կոմիսերի այն հայտնությունն էր, որ մատնողն ասել է ռուսահայերի մասին, թե նրանք խառնակում են երկիրը և իրենք ազատվում՝ օգտվելով կապիտուլյացիայի օրենքներից, իբրև ռուսահպատակներ: Դա մի մեղադրանք էր, որ, ըստ իս, չէր համապատասխանում ձշմարտության, և ես երկար մտածում էի, թե ինչ դիրք բռնեմ, որ այդպես առողին ապացուցեմ, թե նա չափազանց սխալվում է: Այդ խնդիրը շատ ծանրակշիռ է այն տեսակետից, որ տաճկահայերը կամաց-կամաց այդ համոզման պիտի գան և վերջը հավանորեն իրենց դատի արժեքն իսկ պիտի կորցնեն: Այս ճնշող մտքերի մեջ երկար թափառելուց հետո հոգնած քնեցի:

(Շարունակելի)